

АБДУЛАҲАД МУҲАММАДЖОНОВ

Ўзбекистон Республикаси ФА мухбир аъзоси,
тарих фанлари доктори

**ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР
САЛТАНАТИ**

(Тарихий очерк)

КОМУСЛАР БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ

Кенг китобхонлар оммасига ҳавола эътиластган чибӯ рисолада Мовароуннахр ва Ҳуросин ерларида ташкил этиган Темур ва Темурийлар салтанатининг барни эмилини жараёнлари, бу давлатнинг ички ҳёти, ташки муносабатлари, соҳибқирон ва ворисларининг мамлакат ободончилиги йўлида олиб борган амалий фаолиятлари ҳакида хикоя қилинади. Рисолада бу даврнинг илм-фан ва маданий ҳёти, хунармандчилик, меъморчилик, савдо ва пул муносабатлари масалаларига алоҳида эътибор берилган. Мавзу хозирни кун нуктани назардан эркин ва долис ёритилган.

Масбуғ мухаррирлар: Муроджон АМИНОВ
Абдулном АБДУРАХИМОВ

4101000000

М

375 — 94

© Комуслар Бош таҳририяти, 1994

СЎЗ БОШИ

14-асрнинг 2- ярми ва 15- аср Ватанимиз тарихида воқеаларга ниҳоятда бой тарихий сабоқ даври ҳисобланади. Чунки бу даврда мўғуллар хукмронлиги ва феодал таркоклик тугатилиб, босқинчиларнинг вайронагарчиликлари ва бир ярим асрлик зулмлари оқибатида иқтисодий, маданий-маърифий тургунлик холатига тушиб қолган мамлакатимиз ўз мустақиллигини қайта тиклашга киришди. Бу диёрда Амир Темур бошчилигига ягона туг остида марказлашган, кучли ва мустақил феодал давлат ташкил топди. Марказий Осиё халқлари ҳаётида юз берган бу тарихий воқеада, шубҳасиз, Амир Темурнинг хизмати ғоят буюкдир. Ўз давлатининг куч-қудратини ошириб, уни мустаҳкамлаш учун авваламбор у ҳарбий ва иқтисодий ислоҳот ўтказди. Яхши қуролланган мунтазам қўшин тузди. Давлат бошқарув тизимларини ҳарбий стратегия (савқулжайш) ва тактикаси (таъбиятулжайш)ни ишлаб чиқди ва қаттиқ синовлардан ўтқазди.

Амир Темур бу даврда Мовароунинаҳр ва Хоразмга муттасил тазийик қўрсатиб турган Олтин Ўрда хони Тўхтамишга карши бир неча бор қўшин тортди. Уралда Қундузча, Қавказда Тарак дарёлари бўйида бўлиб ўтган иккшиддатли жангда Темур душман устидан га-

лаба қозониб, Олтин Ўрдага ўзини ўшлаб олди майдиган даражада қақшатқич зарба берди. Унинг бу ғалабаси туфайли Олтин Ўрда тазийиқида яшаётган Россия қаддини ростланаш имкониятига эга бўлди ва унинг истиқболи учун катта йўл очилди.

Бу буюк жаҳонгир тарих такозоси ва ўрта асрларнинг удум ва таомилига асосан ўз давлати чегараларини кенгайтиришига ҳаракат қилди. У Хиндистон, Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларига бир неча бор ҳарбий юришлар уюштириди. Анқара шаҳри яқинида Туркия Султони Боязид I Йилдирим қўшинлари устидан ғалаба қозониб, бутун Европани ҳайратга солди. Бу ғалаба туфайли Туркия тазийиқидан холос бўлиб олган Европа қироллари Темур ва унинг ворислари билан бевосита алоқалар ўрнатишга шошилдилар.

Буюк саркарданинг Хоразм ва Олтин Ўрдага қарши курашиб уларни енгиши, Эрон, Озарбайжон, Ирок, Хиндистон, Сурия ва Туркияга қилган юришлари Темур давлати қудратини оширди. Амир Темур 27 мамлакатни ўзига бўйсундириб, ўз давлатини жаҳоннинг буюк империялари қаторига кўтарди. Унинг хукмронлиги даврида Мовароуинҳар дунё тараққиёти билан бевосита боғланиб, жаҳоннинг илғор мамлакатларидан бирига айланди. Буюк ипак йўлининг катта кисми Темур давлати назоратига ўтди.

Ўрта асрларнинг бу улкан давлатини идора этишда Амир Темур феодал бошқарув тизими нинг асосий қонун-қоидалари — «Тузуклар»ни яратди. Ислом дини мафкураси ва аҳкомлариға суюниб, у ўз «Тузуклари» асосида эл-юртни бошқарди ва мамлакатни обод этди.

14- аср охири — 15-аср бошида Мовароуннахрда ўрнатилган нисбий осойишталик шубҳасиз мамлакатнинг иктиносидий ҳаёти ҳамда ишлаб чиқариш кучларининг ривожида ижобий омил бўлди. Хўжаликнинг асоси бўлган дехқончилик, ҳунармандчилик, ички ва ташки савдо кенгайди, фан ва маданиятнинг равначи учун маълум шарт-шароитлар вужудга келди.

Бу даврда Мовароуннахрнинг Самарқанд, Бухоро, Кеш (Шаҳрисабз), Тошкент, Шоҳруҳия (Банокат), Термиз ва бошқа кўпгина шаҳарлари гавжумлашиб, ўзининг топографик қиёфаси, аҳолисининг қасб-ҳунари, ички ва ташки алокалари билан ўрта асрлар шарқининг намунали ҳунармандчилик ва савдо марказига айланди.

Меъморчилик кенг ривож топди. Айниқса Самарқанд деярли қайта қурилиб, Темур давлатининг пойтахтига айлантирилди. Шаҳарда маҳобатли бинолар, саройлар, масжиду-мадрасалар, хоноқою-мақбаралар, ҳамомлару-карвон-саройлар қад кўтарди. Шаҳар атрофи йирик сүғориш тармоқлари ва турли хил сув иншотлари воситасида сугорилиб, ўнлаб боғ-роғлар ва бўстонлар барпо этилди. 15- асрда яшаган машхур тарихчи Ибн Арабшоҳ тилга олган Бўстон ул-Элам, Зийнат уд-Дунё, Жаннат ул-Фирдавс, Бўстон уш-Шимол ва бошқалар шу боғ-роғлар жумласидандир.

Бу даврда Мовароуннахрнинг пойтахти Самарқандда ҳамда Кеш, Бухорода, шунингдек Ҳурросоннинг маркази Ҳиротда ҳунарманд, меъмор-бинокор ва наққошлар билан бир қаторда олиму-фозиллар ва шоиру-бастакорлар тўпланиб, илм-фан ва санъатнинг равнақига ул-

кан ҳисса қўшдилар. Бу шаҳарларда бир қанча мадрасалар қурилди. Уларда илоҳиёт илмлари билан бирга риёзиёт, ҳандаса, тиббиёт, илми ҳаъат, илми аruz, тарих, фалсафа каби дунёвий билимлар ҳам ўқитилди. Самаркандда Улуғбек томонидан расадхона қурдирилиб, у ўз даврининг «Дор ул-илм» — академиясига айланди. Унда математика ва астрономия фанлари ривожига улкан ҳисса қўшган Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий, Ғиёсуддин Жамшид, Мирам Чалабий ва Али Қунчи каби олимлар ижод этдилар.

Хуллас, китобхонларнинг кенг оммасига ҳавола этилаётган ушбу рисола Мовароуниҳар ва Хурросон ерларида ташкил топган Темур ва Темурийлар салтанатининг барнио этилиши тарихининг айrim лавҳаларига багишланади. Унда муштариylар Ўрта асрнинг буюк давлат арбоби ва саркардаси томонидан барнио этиланган Темур ва Темурийлар давлати, унинг ички ҳаёти, ташқи муносабатлари, соҳибқирон ва ворисларининг мамлакат ободончилиги йўлида олиб борган амалий фаолиятлари ҳикоя қилинади. Рисолада илм-фан ва маданий ҳаётга алоҳида эътибор берилган. Чунки 14—15- асрлар Ватанимиз тарихида улкан уйғониш даври бўлиб, маданий меросимизнинг жуда бой ва нодир дурданалари яратилди. Уларни чуқурроқ ўрганиш, таҳлил қилиш ва сабоқлар олиб ҳаётга татбиқ этиш, шубҳасиз, мустақиллик мафкураси шаклланаётган хозирги кунда ҳар бир ватанпарвар учун фойдадан холи бўлмас деган умиддамиз.

МОВАРОУННАҲРДАГИ СИЁСИЙ ПАРОКАНДАЛИК ВА САРБАДОРЛАР ҲАРАКАТИ

14- асрнинг 50—60- йилларида Мовароуннаҳрда феодал тарқоқлиги ғоятда кучайиб, синфий кураш янада кескинлашади. Ўлкадаги ҳар бир вилоят алоҳида ҳукмдорликка ажралиб, улар ўртасида низо кучайиб кетади ва қонли урушларга айланади. Бу даврда ўлкада ягона юшган давлатнинг йўқлиги, унинг сиёсий жиҳатдан майдаланиб кетганини ўрта аср муаррихларидан Фиёсүддин Хондамир «Ҳабиб уссиёр» асарида қуйидагича тасвирлайди: «Амирзода Абдулло бинни амир Қозағон (ҳукмронлик йиллари 1346—1358) вафотидан сўнг Туркистон аҳволидан ҳаражу-мараж (бошибошдоклик) йўл топиб, ҳар шаҳарда мустақил шоҳликка интилишлар майдонга келади. Ҳар қасабада бир уятсиз давлат иқбол ҳавоси билан кўзғолишга оёқ босди. Амир Баён Сулдуз Самарқандда ичкилиқ, айшу-ишратга берилди. Амир Ҳожи Барлос... Кеш шаҳрида ҳукумат байроғини кўтарди. Амир Боязид Жалоир Ҳўжандда давлат маснади (тахти)га ўлтириди. Ўлжайту Сулдуз Балҳда мамлакат ҳукмронлингининг висолига кўнгул боғлади. Муҳаммадхўжа Яздий Шибурғонда ўзини ҳокими мутлақ ҳаёл қилди. Бадаҳшон шоҳи Қўҳистонда

истиқлол камарини белига боғлаб, бошқаларга итоат қилишдан бош тортди. Амир Ҳусайн бинни амир Милал бинни амир Қозағон ва амир Ҳизирий Ясурий Хисори Шодмон чегарасида аскар тўплаб, ҳар лаҳзада вилоятларга чопқун ясад ҳароб қиласа эди».

Низомуддин Шомийнинг сўзига қараганда, ўлкада ҳокимлар ўртасида доимо низолар ва галаёнлар бўлиб турар, давлат ишлари эса бутунлай издан чиқкан эди. Сиёсий парокандалик, ўзаро уруш ва жанжаллар иқтисодий тангликка сабаб бўлиб, улус аҳолисини, айниқса дехқончилик хўжалигини хонавайрон қилган эди.

14- аср ўрталарида Чифатой улуси парчаланиб, улуснинг шарқий қисми — Шарқий Туркистон ва Еттисувда турк ва мўғул қабилаларини ўз ичига олган Мўғулистон феодал давлати ташкил топади. 1348 йили Чифатой наслидан бўлган Туғлук Темур Мўғулистон хони килиб кўтарилади. Мўғулистон амирлари улуснинг ғарбий қисми — Мовароуннаҳри ҳам босиб олишга ҳаракат қиладилар. Бир неча бор Мовароуннаҳр устига юриш қилиб, уни талаб қайтадилар. Мўғулистон амирларининг вайронагарчилик юришларига қарши кураш бошланиб кетади. Мўғуллар истибоди ва зулмга қарши ҳалқ ҳаракати бошланади.

Мана шундай ички ўзаро урушлар қизиган, мўғуллар зулмига қарши ҳалқ ҳаракатлари бошланган бир даврда қисқа вакт ичидага жаҳон империясини вужудга келтирган соҳиб-қирон Темур сиёsat майдонига дастлабки қадамларни қўймокда эди.

Темур 1336 йилда Кеш (Шаҳрисабз) шаҳри яқинида жойлашган Хўжаилғор қишлоғи-

и дунёга келади. Унинг отаси амир Тўрғай* ва амакиси Ҳожи Барлос барлослар қабиласининг бийлари ва йирик мулкдор амирларидан ёди. Темур ёшлик чоғлариданоқ ҳарбий ишга инҳоятда кизиқарди. У тезда моҳир суворий ва кўрқмас жангчи сифатида бутун Қашқадарё воҳасига танилади. Унинг атрофида барлос қабиласидан чиққан жангчи ёшлар тўплана бошлийди. Темур қўл остидаги навкарлари билан айрим амирларга хизмат қилади, жангларда чиниқади.

1360 ва 1361 йилларда Чигатой хонадонидан бўлган Мўғулистон хони Туғлук Темур Мовароуннаҳрдаги оғир сиёсий вазиятдан фойдаланиб, уни бўйсундиришга ҳаракат қилади. У ҳеч қандай қаршиликсиз Қашқадарё воҳасига бостириб киради. Ўша вакъларда Қашқадарё вилоятининг ҳокими Ҳожи Барлос, душманга қарши курашиш ўрнига, Хуросонга қочади ва ўша ерда ўлдирилади.

Темур амакисининг вилоятини қўлдан бермаслик мақсадида Туғлук Темур ишончини қозониб, унинг хизматига ўтади ва Кеш вилояти-

*Тарих қигоблари ва дарсликларда Амир Темурнинг отаси Тарагай номи билан тилга олинади. Аммо бу исм ҳеч қандай маънони англатмайди. Фикримизча, унинг исми Тўрғай Баҳодир бўлган. Қадимги туркий удумга кўра, тўнгичига ўғил кўрган ота хушхабарни эшиштгач, ташкарига шошилган. Атрофда илк бор кўзга ташланган нарса — хоҳ у жонзод, хоҳ буюм бўлсин фарзандининг исмини ўша нарса номи билан атаган. Амир Темур отасининг исми ҳам тўрғай (куш) номидан бўлса керак. Соҳибқирон Темурнинг набираси Улугбекнинг асли исми-шарифи ҳам Мухаммад Тўрғай бўлган. Шундай фикр Ҳермон Вамбери асарида ҳам қайд этилган.

га ҳоким бўлиб тайинланишга муваффақ бўла-ди. Мўғулистон хони Туғлук Темур ўғли Илёс-хўжани Мовароуннахрнинг ҳокими қилиб юбо-ради. Аммо Темур унга хизмат қилишни иста-майди ва Балх ҳокими амир Ҳусайн ибн Мусал-лам ибн Қозогон билан иттифоқ тузади. Темур Ҳусайннинг жиян синглиси Ўлжаой Туркон Оғона уйлангач, уларнинг иттифоқи қариндош-лик алоқалари туфайли янада мустаҳкамлана-ди. Темур аввал ўзбошимча амирларга кар-ши ички, сўнгра эса мўғулларга карши таш-ки кураш олиб боради. Сейистондаги жанглар-да қўли ва оёғидан ярадор бўлиб, бир умрга оқсоқ бўлиб қолади.

1363 йилли Туғлук Темур вафот этиб, Мў-ғулистонда хонлик таҳтини Амир Қамаруддин эгаллайди. Ўша йили Амударёнинг чап соҳи-лидаги Кундуз шаҳри ёнида мўғуллар билан бўлган биринчи жангда Темур ғалаба қозона-ди. Шундан сўнг мўғулларни тўхтовсиз таъ-киб этиш бошланади. Мўғуллар ҳам Мовароун-нахрни осонгина бериб қўйишни истамас эди-лар. Туғлук Темур вафотидан кейин Мовароун-нахрдан ҳайдалган Илёсхўжа 1365 йилда катта қўшин билан Сирдарё томон йўлга чиқади. Ҳусайн билан Темур ҳам зудлик билан жанг-га тайёрланадилар. Улар ўртасидаги жанг ўша йили май ойининг йигирма иккинчисида Чиноз билан Тошкент ўртасида бўлади. Жанг пайти-да каттиқ жала ёғиб, ҳаммаёқ лой бўлганлиги-дан тарихда у «Жангги лой» номи билан маш-хур бўлиб қолган. Жангда Темур билан Ҳусайн келишиб ҳаракат қилмаганлклари оқибати-да уларнинг бирлашган қўшини мағлубиятга чирайди. Чунки жангда Темур қўшини душ-манинг ўиг қанотини чекинишга мажбур қи-

либ, зафар топаётган бир пайтда Ҳусайн ўз аскарлари билан чап қанотдан енгилиб жанг майдонини тарк этади. Яккаланиб қолган Тимур эса чекинишга мажбур бўлади. «Лой жанги»даги мағлубият душманга Мовароуннахрга, хусусан унинг марказий шаҳри Самарқандга томон йўл очиб беради. Мўғуллар Мовароуннахрнинг марказий вилоятларида одатий талон-тарожни яна давом эттирадилар. Бундай оғир бир сиёсий вазиятда ҳокимиятсиз қолган мамлакат аҳолиси, гарчи ўз ҳолига ташлаб қўйилган бўлса ҳам, она юрт мудофаасини ўз кўлларига олишга ва мўғуллар хужумини қайтаришга киришади. Ўз ғалабалари билан сармасст Илёсхўжа бошлиқ мўғуллар жабрдийда ҳалқнинг қакшатғич зарбасига учрайди. Мовароуннахрда қарийб бир ярим аср давом этган мўғуллар ҳукмронлигига ва маҳаллий феодалларга қарши кўтарилган бу ҳалқ ҳаракати тарихда «сарбадорлар» ҳаракати номи билан шуҳрат топади.

Сарбадорлар ҳаракати даставвал, 1337 йил эрта баҳорида Хуросон (ҳозирги Афғонистоннинг шимоли-ғарби, Марв воҳаси ва Эроннинг шимоли-шарқий қисми)да бошланади. Сарбадорлар, мақсадга эришиш учун, озодлик йўлида дорга осилишга ҳам тайёрмиз, деган шиор остида мўғул босқинчилари ва маҳаллий мулкдорлар зулмига қарши кураш олиб борадилар. Хуросоннинг ғарбий қисмida улар мўғуллар ҳукмронлигини тор-мор қилиб, мустақил Сарбадорлар давлати барпо этадилар. Бу давлатнинг маркази Сабзавор шаҳрида бўлиб, у 1337 йилдан 1381 йилгacha, қарийб 45 йил ҳукм суради. Сарбадорлар асосан деҳқонлар, ҳунармандлар, шайхлар ва куллардан иборат бўлиб,

улар ичида икки оқим — мўътадил ўнг қанот ва мулкий ҳамда ижтимоий тенглик тарафдорлари бўлмиш сўл оқим мавжуд эди. Уларнинг ҳукумати демократик тартибга асосан қурилган бўлиб, унда табақалар деярли бир-биридан фарқ қилмаган. Масалан, қуллар тўла озод этилмаган бўлса ҳам, улар бошқалар билан бир қаторда саналганлар.

Сарбадорлар харакати 14- асрнинг 60-йилларида Моварооннахрда мўғул хонларининг ҳужуми туфайли кучайиб кетади. Самарқанд бундай харакатнинг марказига айланади. Кўзғолонга мадраса талабаси Мавлонзода, пахта титувчилар маҳалласининг оқсоқоли Абу Бакр Кулуйи (Наддоф) ва мерғани Хурдаки Бухорийлар бошчилик қилидилар. Сарбадорлар мўгулларга Самарқанд шихрида какшатқич зарба берадилар. Илёсҳўжа дистлаб Самарқандни, сўнгра эса бутун Моварооннахрни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлади. Шундан сўнг Сарбадорлар ички душман катта ер ва мулк эгаларига қарши қурни олиб барадилар. Уларнинг кўшк ва уй-жойлари вайрон этилиб, молмулклари талон-торож қилинади. Шу тариқа Самарқандда Сарбадорлар ҳокимияти ўрнатилиди. Улар бутун киши давомида Самарқандни ўзлари идора қилиб турадилар. Сарбадорлар бошлиқ самарқандликларнинг мўгуллар хони Илёсҳўжа устидан ғалабаси тўғрисидаги хабар Ҳусайн билан Темурга ҳам бориб етади. Темур қишини Каршида, Ҳусайн эса Амударё бўйида ўтказиб, 1366 йил баҳорида улар Сарбадорлар қўзғолонини бостириш учун Самарқандга йўл оладилар. Улар Самарқанд яқинидаги Конигил мавзеида тўхтайдилар. Ҳар иккала амир Сарбадорларнинг душман устидан

Қозонган ғалабаларидан мамнун бўлганликларини ва улар билан учрашмоқчи эканликлари ни билдирадилар. Сарбадорлар амирларни «яхши» ниятда эканликларига ишонадилар. Уларга иззат-хурмат кўрсатадилар. Бироқ эртаси куни Сарбадорларнинг бошлиқлари Ҳусайн билан Темур қароргоҳига борганларида, улар катл этилади. Фақат Мавлонзода Темурнинг илтимоси билан ўлимдан қутқариб қолинади. Шу тариқа сарбадорлар бошлиқсиз қолдирилиб, ҳаракат бостирилди. Мовароуннахрда Амир Ҳусайннинг ҳукмронлиги тикланади. Аммо кўп ўтмай Ҳусайн билан Темур ўртасидаги муносабат ёмонлашиб, очиқдан-очиқ низога айланади. Темурнинг нуфузи ортиб бораётганлигидан ҳавотирланган Ҳусайн Балҳ шахрига қайтиб, ҳазинани ҳам бирга олиб кетади ва шаҳарни мустаҳкамлашга киришади. Темур эса Қеш ва Қарши вилоятларининг ҳукмдори бўлиб қолади ва ўзининг собиқ иттифокдоши ҳамда қайноғаси Амир Ҳусайнга қарши пинхона ҳаракат қила бошлайди.

ТЕМУР ДАВЛАТИНИНГ ТАШҚИЛ ТОПИШИ ВА ТЕМУРНИНГ ҲАРБИЙ ЮРИШЛАРИ

14- асрнинг 60- йилларида Мовароуннахрда сиёсий ва иқтисодий вазият ниҳоятда оғирлашиб кетади. Феодал тарқоқликнинг кучайиши, ички феодал урушларнинг узлуксиз давом этиши ва ташқи душман ҳужумларининг авж олишидан дехқончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ ишлари таназзулга учраб, ахоли оғир тангликини бошидан кечирмоқда эди. Бундан савдогарлар, ҳунармандлар ва дехқон-

лар ғоятда норози эдилар. Аҳолининг бундай табакалари орасида мавжуд оғир аҳволдан кутилиш, мамлакатни бирлаштириш ва кучли бир давлат ташкил этиш харакати кучаяди.

Хусайндан кўра Темур ўз замонининг бундай^{*} талабини яхшироқ тушунарди. Шунинг учун ҳам у ўз фаолиятининг дастлабки босқичида барча харакатни Мовароуннахрда марказлашган мустақил давлат тузишга қаратади. Бундай мақсадни амалга оширишда у руҳнийлар билан бир қаторда шаҳарнинг саводгар ва ҳунарманд табакаларига суняди. Бу борадаги амалий ишни Балх шаҳрига жойлашиб олган рақиби Ҳусайнга қарши юришдан бошлайди. 1370 йил март ойида Темур яхши қуролланган қўшини билан Кешдан чиқиб Балхни камал қиласи ва катта талофатлар бериб, шаҳарни эгаллади. Мовароуннахрнинг хукмдори амир Ҳусайн ўлдирилади. Бу воқеалардан сўнг мамлакатда Темурнинг сиёсий мавқеи кучайиб кетади. Чунки энди Мовароуннахрда унинг учун кучли рақиб қолмаган эди. Ўша йили Балҳда қўшин бошлиқларининг йиғилган қурултойида Темурнинг хукмронлиги расман қарор топади. Манбаларда таърифланишича, қурултойда аввалги Чиғатой хонлигининг эътиборли амирлари, Темурнинг ёшлиқдаги қуролдошлари ва унинг собиқ душманлари ҳозир бўлган эдилар. Улар орасида Амир Шайхмуҳаммад Баён Сулдуз, амир Ўлжойту, амир Кайхисров Хутталоний, амир Довуд Дуғлот, амир Сорбуға Жалойир, амир Жоку Барлос, амир Зинда Ҳашм ва бошқа мўътабар маъмурлар бор эди. Темур қадимги одатга биноан оқ кигиз устига ўтқазилиб, юкори кўтарилади. Темурнинг пири Саидбарака дуойи

фотиҳа қилгач, у Мовароуннахрнинг амири деб эълон қилинади. Мовароуннахрнинг ягона ҳукмдори бўлиб олгач, Темур ўз давлатини сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамлашга киришади. Авваламбор бу даврда Темурга мустаҳкам пойтахт — бебош маҳаллий ҳукмдорларнинг хужумларига қарши тура оладиган бир қароргоҳ зарур эди. Шу максадда у 1370 йилда Самарқандга келади. Бу ерда у шаҳар деворлари, қалъалар ва саройлар бино қилишга киришади. Бу иморатлар Афросиёб мўгуллар томонидан вайрон этилгандан кейин 150 йил ўтгач, биринчи марта бунёд қилинган иншоотлар эди. Сўнгра у ҳолдан тойған мамлакатда қонун ва тартиб ишларини жорий этади. Тўғри, деярли бир асрлик бошбошдоклик ҳукм сурган мамлакатда қонунлар жорий этиб, тартиб ўрнатиш осон эмасди. Уни оз-оздан амалга ошириш мумкин эди. Темур дастлаб ўзига мустаҳкам таянч барпо этиш мақсадида барлос қабиласидан маҳсус гвардия ташкил қилади. Чунки бундай ишончли гвардия айниқса, унинг сиёсий курашлари учун зарур эди. У ўз гвардиясига ва барлос қабиласига катта имтиёзлар беради. Айни вактда Темур ўз давлати чегараларини мумкин қадар кенгайтиришга киришади. Аввал у Амударё ва Сирдарё орагидаги ерларни, шунингдек Фарғона ва Шош вилоятларини ўз тасарруфига олади.

Аммо Мўғулистон томонидан бўладиган хавф ҳали тамоман йўқолмаган эди. Темур давлати учун айниқса, Жўжи улусида қад кўтарган Олтин Ўрда ниҳоятда хавфли эди. Темур салтанати билан Олтин Ўрда хонлиги орагидаги бу даврга келиб мустақил бўлиб олган Хоразм ерларида Кўнғирот сўфиларининг дав-

лати қарор топди. Қадимдан иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан Мовароуннаҳр билан муштарақ бўлган Хоразм Мўғуллар даврида икки қисмга бўлиниб, маркази Урганч шаҳри бўлган Шимолий Хоразм Олтин Ўрдага, маркази Кат қалъаси бўлган Жанубий Хоразм Чифатой улусига қараган. 14- асрнинг 60- йиллари охирида Олтин Ўрдада юз берган ғалаёнлар вактида Кўнғирот сўфилари Шимолий Хоразмда янги сулоланинг мустақил ҳукмронлигини тиклаб оладилар. Сўнгра Кат ва Хива шаҳарларини босиб олиб, Шимолий Хоразм билан Жанубий Хоразм ерларини бирлаштирадилар. Айни пайтда Хоразм иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан Олтин Ўрдага боғлик эди. Темур эса бутун Хоразмни Чифатой улусининг ажралмас қисми деб ҳисоблар эди. Шунинг учун у Хоразмни босиб олиш сиёсатини тутди. 1372 йилда Темур Хоразмга биринчи бор ҳужум қилди. Хоразмликлар мағлубиятга учраган бўлсалар ҳам, Темурга бўйсунмадилар. Шу боисдан Темур Хоразмга беш марта юриш қилиб, ниҳоят, 1388 йилда уни бутунлай қўлга киритишга муваффақ бўлади. Темурнинг охирги юришида Урганч шаҳри вайрон этилди, шаҳар аҳолиси эса Самарқандга кўчирилади.

Шундай қилиб, Темур Мовароуннаҳр ва Хоразмда феодал тарқоқлик ва ўзаро низоларга чек қўйиб, Сирдарё бўйларидан Орол денгизигача бўлган ерларда яшовчи халқларни ягона давлат тасарруфида бирлаштирди. Бу шубҳасиз, Мовароуннаҳр халқлари тақдидирида ижобий аҳамият касб этди. Аммо Темур бу билан қаноатланмади. У тез орада қўшни давлатлар ва халқлар устига ҳужум қилиб, жаҳонга ҳукмрон бўлишни ўз олдига мақсад

килиб қўяди. 1382 йилда Темур даставвал Закавказьени забт этди. Темурнинг Ўрта Осиё чегарасидан шимолга томон ҳарбий юриши асосан, Жўжи улусида қад кўтарган Олтин Ўрда давлатига қаратилди. Кора денгиздан Олтой тоғларигача чўзилган ва Дашиби Кипчоқ деб номланган ерлар Жўжи улуси тасарруфида бўлган. Бу улуснинг Уралдан Кора денгизгача бўлган марказий ва энг катта қисми Олтин Ўрда номи билан аталиб, бу феодал давлатни 13- асрнинг 40- йиллари бошида Ботухон ташқил қилган эди. Уралдан шарқдаги ерлар Оқ Ўрда деб юритилар эди. Сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан бу икки ўрданинг ҳаёти бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган. Ўрта денгиз ҳавзасидан бошланиб, шу ўрдаларнинг ерлари орқали ўтган мамлакатларо савдо йўли ўрта асрларда энг асосий карвон йўли ҳисобланган. Олтин Ўрданинг пойтахти дастлаб Сарой Боту (Астрахон шаҳридан шимолроқда), 14- асрдан Сарой Берка (ҳозирги Волгоград шаҳри яқинида) бўлиб, ҳар иккиси ҳам Итил (Волга) дарёси бўйида жойлашган эди. Шарқ ва Фарбдан келадиган савдо карvonларининг деярли ҳаммаси шу шаҳарлар орқали ўтарди.

Олтин Ўрдага қарши зарба беришда Темур унинг ички зиддиятларидан усталик билан фойдаланади. Темур Олтин Ўрдани ўз давлатига қўшиб олмоқчи эмасди, факат у шимолигарбда ўз давлати учун жуда хавфли куч бўлган хонликни заифлаштириш ва унинг шарқий қисмини ўз таъсири остидаги хонлар тасарруfiga топшириш ҳамда Сарой Берка орқали ўтадиган карвон йўлини ҳам Мовароуннаҳр орқали ўтиши учун курашади. Темур Олтин Ўрданинг фақат Сирдарё қуви оқимида-

ги иқтисодий, сиёсий, ва маданий жиҳатдан Хоразм ва Мовароуннаҳрга бевосита боғлиқ бўлган ерларинигина қўшиб олмокчи эди. Бу даврда Олтин Ўрда ва Оқ Ўрдада икки мустақил ҳокимият қарор топиб, улар ўртасида кучли низолар давом этарди. Темур Ўрусхоннинг тазйикидан кочиб, ўз ҳузурига ҳомийлик истаб келган Оқ Ўрда хонзодаларидан Тўхтамишга бир неча бор ҳарбий ёрдам беради. 1379 йилда Тўхтамиш Темурнинг ҳомийлигига Оқ Ўрданинг таҳтини эгаллашга муваффақ бўлади. Аммо Тўхтамиш Оқ Ўрдани, кейин роқ Олтин Ўрдани қўлга киритгандан сўнг, Темур кутгандек унинг таъсири ва паноҳи остида қолмади. У ўз ҳомийсига лозим бўлган шукронани тез унуди. Тўхтамиш оёққа туриб олгач, мустақил сиёсат юргизиб, кези келганда ҳатто Темурга қарни ин кўра бошлади. 1380 йилда Куликова майдонида Олтин Ўрда хони Мамай устидан қозонилган галаба Тўхтамишга Олтин Ўрда таҳтини эгаллаб, Жўжи Улусининг ҳар иккала қисмини янгидан бирлаштиришга имкон берди. У Олтин Ўрдани бирлаштириш ва унинг кудратини оширишга киришди. Ўз зафарларидан сармаст бўлган Тўхтамиш Олтин Ўрдани тиклаш билан унинг чегараларини кенгайтириши мақсадида Русия ерларига, Закавказье ва Озарбайжонга бир неча бор юришлар қилди. 1385 йилда у Табризни босиб олиш учун у ерга катта қўшин юборди. Ҳатто 1387—1388 йилларда Тўхтамиш Темурнинг навбатдаги ҳарбий юриши вақтида фурсатдан фойдаланиб, Мовароуннаҳрга хужум қилди.

Олтин Ўрданинг қайта бирлаштирилиши ва унинг кучайиб бориши, бунинг устига Тўхта-

мишнинг жаҳонгирлик сиёсати Мовароуннаҳрда қарор топган Темур давлати учун ниҳоятда хавфли бўлиб, Темурнинг фаолиятига ҳалақит беригина қолмай, балки унинг учун доимий таҳдид ҳам эди. Бу хавфни бартараф қилиш учун Темур Тўхтамишга қарши 1389, 1391 ва 1394—1395 йилларда уч марта катта юриш килади. Айниқса, сўнгги икки юриш унинг учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Темур 1391 йилда 200 минг қўшин билан Самарқанддан чиқиб, қишин Тошкентда ўтказади. Баҳорда Қипчоқ дашти орқали ўтиб Уралга етиб боради. Темур ўзининг бу юриши ҳақида 1391 йил апрелида, «Турон султони Темур Булғор ҳокими Тўхтамишга қарши 200 минглик аскар билан бу ерлардан ўтди», деган сатрларни Улугтоғ этагидаги қоятошлардан бирига ўйдириб ёзиради. Темур ва Тўхтамиш қўшинлари ҳозирги Самара билан Чистопол шаҳарлари оралиғида жойлашган Қундузча (Кондурча) дарёси водийсида бир-бирига рўбарў келади. 1391 йилнинг 18 июнида бу ерда уч кун кирғинбарон жанг бўлиб, у Тўхтамиш қўшинининг батамом мағлубияти билан тугайди. Гарчи Темур жангда Тўхтамиш устидан ғалаба қозониб, жуда катта ўлжани қўлга киритган бўлсада, аммо Олтин Ўрданинг ҳарбий ва иқтисодий қудрати хали кучли бўлиб, у тамомила шикаст топмаган эди. Шунинг учун улар ўртасида рақиблик давом этди.

Темур ва Тўхтамиш қўшинлари ўртасида сўнгги шиддатли жанг 1395 йилда Шимолий Қавказда Тарак дарёси водийсида содир бўлади. Бу дафъа жангда ҳам Темур ўз душманига қакшатгич зарба беради. Катта талофат бериб мағлубиятга учраган Олтин Ўрда хони Рус

князликлари ерлари томон чекиниб, унинг қалин ўрмонзорларида ўзига паноҳ излади. Темур Тўхтамишни рус ерларида таъкиб этиб Москвагача боради. Қайтишда Рязань князлиги ерлари орқали ўтиб, қуи Волга бўйи ва унинг марказий шаҳарлари Сарой Берка, Сарой Боту ва Хожитархон (Астрахон) шаҳарларини эгаллайди Темур Олтин Ўрда тасарруфидаги барча маданий вилоятларнинг хўжалик ва савдо-сотик ишларига катта путур етказади. Бу вилоятлар ва улардаги йирик шаҳарлар анча вақтларгача иқтисодий жиҳатдан қаддиларини ростлай ололмайдилар. Натижада Хитойни Яқин Шарқ мамлекатлари билан боғлаган савдо йўлининг Олтин Ўрда орқали ўтган шимолий тармоғи барҳам топади. Эндиликда бутун савдо қатнови яна Мовароуннаҳр шаҳарлари: Ўтрор, Тошкент, Самарқанд ва Бухоро орқали Балҳ, Хирот ва Султония томон йўналади.

Россия муарриҳлари Б. Л. Греков ва А.Ю. Якубовскийларнинг асосли хуносаларига қараганда, Темурнинг Тўхтамиш устидан ғалаба қозониб Олтин Ўрдага берган қақшатғич зарбаси фақатгина Ўрта Осиё учун эмас, балки бутун Шаркий Европа, шунингдек Рус князликлари учун ҳам буюк аҳамият касб этган эди. Чунки Олтин Ўрданинг, хусусан унинг сўнгги хонлари Мамай ва Тўхтамишларнинг Рус ерларида олиб борган узлуксиз талон-тарожлик юришлари Москва князлигига таҳлика солиб, унинг атрофидаги рус князликларининг ягона Россия давлатига бирлашишига имкон бермай, уларнинг тинкасини қуритган эди. Бундай говининг барҳам топиши билан шубҳасиз, Россия давлатининг марказлашуви йўлида та-

бийй равиша шарт-шароит вужудга келди. Эндиликда Темур ўзининг дикқат эътиборини бутунлай Эрон, Ирок, Сурия, Кичик Осиё ярим ороли, Хиндистонни босиб олишга қаратади.

Хурасон ва Эронни фатҳ этишни Темур хали Тўхтамишни енгмасдан олдин бошлаган эди. Форс ерларини босиб олишда Темур Эронда ҳукм сурган сиёсий парокаңдаликдан фойдаланди. 14- асрнинг иккинчи ярмида Эронда бирлашган ягона давлат мавжуд эмас эди. Мамлакат бир неча мустақил ҳокимликларга бўлиниб идора қилинар эди. Озарбайжонда Жалоирлар давлати (1336—1411 йиллар), Сабзаворда Сарбадорлар давлати (1337—1381 йиллар), Ҳиротда Куртлар давлати (1337—1381 йиллар) ҳукм сурарди. Бу давлатлар гарчи ўзаро бирлашиб ҳаракат қилган тақдирда ҳам Темурнинг жуда катта қўшинига қарши тура оладиган ҳарбий кучга эга эмас эди. Шу сабабли Темур улар устидан осонлик билан тезда ғалаба қозонди. 1380 йилда Темур бир неча етук сарҳанглар билан ўғли Мироншоҳ Мирзо ни Хурасонни фатҳ этиш учун юборади. Унинг орқасидан асосий куч билан тезда ўзи ҳам етиб боради. Хурасонда у икки хонадон — шимолда Сарбадорлар, жанубда Куртлар билан жанг қилишга мажбур бўлади. Айниқса Куртлар ҳокими Ғиёсуддин Пирали Темурга қаттиқ каршилик кўрсатади. Мустаҳкам шаҳар девори ва машҳур Иҳтиёруддин қалъасига эга бўлган Ҳирот шаҳри 1381 йилда шиддатли жангдан сўнг забт этилади. Темур шаҳар девори ва истеҳкомларини бузиб ташлайди. Ҳиротнинг машҳур уламо ва фозиллари Шаҳрисабзга жўнатилади. Шаҳарга катта ўлпон солинади. Ҳиротнинг қулаши билан деярли бир вақтда Сар-

бадорлар давлати ўз мустақиллигидан ажралади. Ўша даврнинг илму маърифат ва санъат марказларидан ҳисобланган Тус, Нишопур ва Сабзавор шаҳарлари жангиз таслим бўлади. Чунки ўз шаҳарларини ҳаробага айланишини истамаган хуросонликлар ихтиёрий равишда шаҳар дарвозаларини фотих қўшинига очиб берадилар.

Шундай қилиб, бутун Хуросон Темур тасаруфига ўтади. Темурнинг Эронга юриши бу билан чекланмади. У Эронга 1386 йилдан бошлаб «уч йиллик», 1392 йилдан «беш йиллик» ва нихоят 1399 йилдан «етти йиллик» юришлар қилди.

1383 йилда Темур Сейистон (Сакистон), сўнгра Балужистонни забт этиб, Эроннинг жанубий ва шимоли-гарбий вилоятлари томон аскар тортади. Эроннинг бу ўлкаларида ўша вактда икки сулола ҳукм сурарди. Жанубий Форсда — Исфахонда Музаффарийлар хоким эди. Ироқ ва Озарбайжон вилоятлари эса Жалойирийлар ҳукмдорлари қўлида бўлган. 1387 йилда Форс вилоятининг ҳукмдори Шоҳшужо ўз юртини талон-тарож ва вайронагарчиликдан сақлаб қолиш мақсадида ўз ихтиёри билан Темурга жангиз таслим бўлади. Кизини Жаҳонгир Мирзонинг ўғли Пирмуҳаммадга бериб, сулҳни никоҳ билан мустаҳкамлайди. Бироқ Жалойирийлардан Султон Аҳмад (ҳукмронлиги 1382—1410) ўзининг курд суворийлари ҳамда озарбайжонлик ҳарбийлардан ташкил топган қўшини б-н Темурга қарши туради. Аммо жангда муваффакиятсизликка учраб Бағдодга чекинади. Сўнгра Темур Аракс дарёсидан кесиб ўтиб, бир зарба билан бутун Кавказни бўйсундиради. Нахичевон, Ширвон ва

Тбилисига ғолибона кириб боради. Гилонни босиб олгач, у ердан Арманистонга ўтиб, машхур Ван қалъасини забт этади.

~ 1392 йилда Темур Астробод ва Мозондаронни қўлга киритгач, шиддатли муҳорабадан кейин тогли Эроннинг асосий шаҳри Омулни, сўнгра Луристон ва Хузистонни забт этади. Темур Озарбайжонни батамом бўйсундириш учун катта қўшин билан бир неча бор юриш қилишга мажбур бўлди. Ниҳоят 1397 йилда Озарбайжон Темурга бутунлай таслим бўлади.

1398 йилнинг май ойида Темур 90 минг аскар билан Амударёдан ўтиб Хинди斯顿га юриш қиласи. Августда Қобул шаҳрини забт этгач, олти ой мобайнида Мўлтонни қамал қилиб туради. Сўнгра Хинд дарёсидан ўтиб, декабрь бошларида у Дехлига етиб боради. Дехли остонасида содир бўлган жанг Темурнинг кўп йиллик юришлари тарихида энг шиддатли ва кўп талофатли муҳораба ҳисобланади. Бу ҳарбий тўқнашувда Дехли ҳукмдори Султон Махмуд душман сафларига қарши ўргатилган жанговар филларни ишга солади. Темур аскарлари зўғотали михлар қоқилган тахталарни бостириб келаётган ҳайвон йўлига ташлаш, пистирмадан чиқиб филлар хартумига қилич со-лувчи сарбозлар отряди, ҳамда устига шоҳшабба боғламлари ортилиб, жанг пайтида уларга ўт қўйиб юборилган түя ва кўтослар воситасида филлар хужумини даф этадилар. Филларнинг бир қисми шикаст топиб, колганлари қўркувдан орқага қайтиб ҳинд аскарлари сафини бузиб, уларнинг бир қисмини янчиб юборади. Дехли ҳокими жангда енгилади. 1398 йилнинг 15 декабря Темур 15 минг аскар би-

лан Дехлига кириб боради. Ўлжа олинган бойликлар билан малакали бинокор уста ва хунармандлар Самарқандга жўнатилади, қолган қисми амир ва лашкар бошликларига бўлиб берилади. Ўларнинг ҳар бирига 150 нафардан аср олинган хунармандлар тегади. Темур қўшин тортиб Ганг дарёси соҳилларигача боради. Ўша ердан орқага қайтиб, 1399 йилнинг баҳорида Самарқандга етиб келади ва ўзи билан кўпгина Хиндистон филларини ҳам олиб келади.

Пойтахтда Темур қиска вакт дам олгач, Ғарбий Осиёга янги сафар ҳозирлигини кўриб қўшинлари билан йўлга чиқади. Қиши мавсумини у Корабоғда ўтказиб, 1400 йилнинг ёзида Сурияга юриш қиласди. Аввал Ҳалаб (Алеппо) ва Байрут шаҳарлари олиниб, 1401 йилнинг бошларида бир ойлик қамалдан сўнг Дамашқ таслим бўлади. Дамашқ забт этилгач, Темур қўшинга бироз дам бериш мақсадида Қорабоғга қайтади. Чунки муттасил юришлар, шиддатли жанглардан ҳориб, беҳисоб ўлжалардан меъдаси тўйган қўшин ўзининг аввалги жангаворлик шиддатини йўқотган эди. Бунинг устига ёши олтмишдан ошиб қолган Соҳибқиённинг ўзи қаттиқ хасталанган эди. Аммо касаллик Темурнинг қаддини ҳам, иродасини ҳам бука олмади. Шу ахволда у усмонли туркларнинг султони Боязид Йилдиirimга қарши уруш эълон қиласди.

Ўз даврининг жанговор суворийлари ҳамда 14- аср 2- ярмида янги тартибда тузилган пиёда аскарлар — «еничери»лардан иборат қўшинга эга бўлган усмонли турклар 1354 йили Галлиполни, 1362 йили Адрианополни забт эттилар. 1365 йили Султон Мурод Худовондиёр

пойтахтни Бурсадан Адрианопол (туркча Эдирне) га кўчирди ва бу шаҳар 1453 йилгача пойтахт бўлиб турди. Султон Боязид (1389—1402 йиллар) даврида усмонли турклар Кичик Осиё ярим оролида кучли ҳарбий-феодал давлатга айланади. Улар бутун Болқон ярим оролини забт этишга киришади. 1396 йил 25 сентябрда Никопол остонасида Туркия султони Боязид қаришиб 200 минг кишилик армияси билан салбичиларнинг 70 минглик бирлашган қўшинига қақшатгич зарба беради. Жангда Европа рицарларининг барча сараси ҳалок бўлди, қолганлари (10 мингга яқин киши) асир олинди. Сўнгра Султон Боязид Константинополни қамалга олиб, Византия устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Бу воқеалардан сўнг бутун Шарқий Европа давлатлари тахликага тушиб қолади. Худди шу пайтда Темурнинг Кичик Осиё ярим оролига усмонли турклар султони Боязидга карши юриши бошланади. Бу даврда содир бўлган бундай мураккаб сиёсий вазиятдан Султон Боязид ҳам, Шарқий Европа давлатлари ҳукмдорлари ҳам ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга ва ундан иложи борича бешикаст чиқиб олишга ҳаракат қиласилар. Шарқий Европа давлатлари Боязидга карши курашиш учун Темур билан иттифоқ тузишга интилсалар, Туркия султони эса Темурни биргаликда Европага қарши қурашга даъват этади.

Боязидга қарши биргаликда курашиш таклифи билан 1401 йилнинг август ойида Константинополнинг мувакқат ҳокими Иоанн VIII Палеолог Қорабоффа — Темур қароргоҳига Доминикан монахлари Фрэнсис билан Александрни элчи қилиб юборади. Юнонистон императори Мануэль III Трапзонлик ва архиепископ

Иоанн Султониялик ҳам мана шундай таклиф билан Темурга мурожаат қиладилар. Венеция Темур агарда Боязидга қарши уруш бошлагудек бўлса, кемалар билан ёрдам қилишга вавда беради. Ўз навбатида Темур билан Боязид ўртасида ҳам ёзишмалар олиб борилади. Боязид ўз мактубида Темурга биргалиқда Европага қарши курашиш имқонига ишора қилади. Бирок, Темур бундай таклифни рад қилиб, усмонли турклар саройида паноҳ топган туркманларнинг исёнкор Оққуюнлу ва Қоракуюнлу қабилаларининг бошлиқларини унга топширишни талаб қилади. Ўзаро музокаралар давомида ҳар икки томон ҳам ҳаёт-мамот йўлида бўладиган катта жангга тайёргарлик кўрадилар.

Темур билан Боязид қўшинлари ўртасида жанг 1402 йилнинг 28 июлида Анқара ёнида бошланади. Шунинг учун бу муҳораба тарихда «Анқара жангги» билан маълум. Муҳорабада ҳар икки томондан ҳаммаси бўлиб 400 минг нафар яхши машқ кўрган, жангларда чиниккан жангчи ва лашкарбонилар иштирок этади. Бу тарихий жангда Темурнинг буюк саркардалик қобилияти ва маҳорати ҳар томонлама тўла намоён бўлади. 200 минглик Темур қўшинининг ўнг қанотига ўғли Мироншоҳ, чап қанотига набиралари Султон Ҳусайн ва Халил Султонлар билан кенжা ўғли Шоҳруҳ қўмондонлик қилади. Самарқанддан стиб келган янги жанговор қисмлардан ташкил топган қўшин марказини Темурнинг севимли набираси ва валиаҳди Муҳаммад Султон бошқарди. Қўшин марказининг манглайида учига яrim ой шаклидаги олтин тўғро ўрнатилган тўриқ от ёли осилган зангори давлат алами

(байроғи) муттасил тутиб турилган. Марказ ва қанотлар ортида соҳибқирон ва унинг икки набираси Пирмуҳаммад ва Искандарлар бошлиқ захирадаги қисмлар жойлаштирилиб, улар жанг ҳолатини муттасил кузатган ҳолда душманга тўсатдан бериладиган ҳал килувчи зарбага тайёр турган.

Боязид армиясининг ўнг қанотига Султоннинг қайниси серб князи Лазаревич қўмондонлик қиласи. Бу қисм ўт иргитгич (раъдандоз) лар билан қуролланган серб полкларидан ташкил топган эди. Македониялик аскарлардан иборат қўшиннинг сўл қанотини Боязиднинг ўғли Сулаймон Чалабий бошқаради. Бу қанот турк суворийлари билан кучайтирилган эди. Беш минглик пиёда «еничери»лар ҳамда отлиқ сипохий қисмлардан иборат марказ эса Боязид ва унинг ўғиллари Мусо, Исо ва Мустафолар томонидан бошқарилади.

Икки катта қўшин ўртасида бошланган жанг авжига чиқиб, ҳал килувчи памлага етганда Боязид лашкарининг Онатўли қисмлари Темур томонига ўтиб кетадилар. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, турклар лашкарининг каттагина қисми душманга жангсиз таслим бўлган, натижада Султон Боязиднинг кўшини батамом тор-мор этилиб, ўзи асир олинади. У билан бирга унинг хотини серб маликаси Оливера, ўғиллари Мусо ва Исо Чалабийлар ҳам асирга тушадилар. Темур бу зафарли ғалаба билан бутун Кичик Осиё ярим оролини забт этиб, Ўрта денгизнинг шарқий соҳилида жойлашган Измир шаҳрига этиб боради. Измир забт этилгач, салбчиларнинг Яқин Шарқдаги охирги қароргоҳи тугатилиб, Эгейденгизида жойлашган Хиос ва Лесбос оролла-

ридаги Генуя мулкларининг ҳукмдорлари таслим бўладилар. Ўз навбатида Миср подшоҳлари ҳам Темурга ўз итоаткорликларини изҳор этадилар. Темур Усмонли туркларнинг пойтахти Анқарани, шунингдек Никея, Бурса ва Измир шаҳарларини ҳамда кўплаб қишлоқларни талон-тарож қиласди. Бурса шаҳрида у Византия ва бутун насоро оламининг Боязидга йиғиб берган божларидан иборат катта ўлжани қўлга киритади. Биргина Бурса шаҳридан олинган олтин ва жавоҳирларнинг ўзи каттагина карвонга юк бўлган.

Боязид устидан қозонилган буюк ғалаба билан Франция кироли Карл VI, Англия кироли Генрих IV ва Византия императори Темурга ўз муборакномларини юборадилар. Хуллас, Европага улкан хавф солиб турган империяга берилган зарба учун Темурдан эндиғина уйғонаётган бутун Европа миннатдор эди. Аммо Темур усмонли турклар давлатини бутунлай йўқ қилиб юбориш ниятида эмас эди. У бундан манфаатдор ҳам эмасди. Чунки салбуришларининг оқибатлари, Европа давлатларининг Яқин Шарқ мамлакатларидаги илинжлари ҳали мусулмон олами ёдидан кўтарилимаган эди. Шунинг учун ҳам Темур Боязид ворисларига ҳиммат кўзи билан боқиб, уларга бекиёс муруватлар қилди. Сулаймон Чалабийни у туркларнинг Европадаги вилоятларига ҳоким қилиб тайинлаб, унга ҳукмдорлик този ва ёриқлар инъом этди ва мансабдорлик сарпосини кийгизди. Эдирне (Адрианополь) шаҳри унинг пойтахти қилиб белгиланди. Ана дўлу ярим оролининг шимоли-ғарбий қисми суюргол сифатида Исо Чалабийга инъом этилиб, Бурса шаҳри унинг пойтахти бўлди. 1403 йил-

да асирикда вафот этган Боязид лозим дараждаги иззат-икром билан Бурса шаҳридаги Усмонлилар сулоласининг хилхонасига дағн этилди.

1404 йилнинг май ойида Темур Кичик Осиёдан Самарқандга қайтиб келади ва ўзининг Хитойга бўладиган ҳарбий юришига тараддуд кўради. Шубҳасиз, Темур Хитойга юриш учун бир неча йил пухта тайёргарлик кўрган эди. Сафар учун керакли маълумотлар йиллар давомида Хитойга юборилган савдо карвонлари орқали аллақачон тўплаб олинганди. 1404 йилнинг охирида қаҳратон қишида у яхши қуролланган 200 минглик қўшин билан Самарқанддан Хитой сафарига чиқади. Қўшиннинг асосий қисми ҳисобланган ўнг қанот Шоҳрухия, Тошкент ва Сайрам оралигида тўпланади. Унга Мироншоҳнинг ўғли Халил Султон ҳамда Умаршайхнинг ўғли Аҳмад қўмондонлик қиласидилар. Темурнинг набираси Султон Ҳусайн бошлиқ қўшиннинг сўл қаноти Яssi (Туркистон) ва Савронда жойлашади. Темурнинг ўзи қўшиннинг марказини бошқариб, деқабрь ойида Оқсулот мавзеида тўхтайди. Ўша ойнинг 25-куни у Ўтрор шаҳри томон йўл олди. 1405 йилнинг бошларида Сирдарёга етиб боради. Қиши ниҳоятда қаҳратон эди. Сирдарё қалин тўнгиб қолганидан қўшин 4 январда муз устидан бемалол дарёни кесиб ўтади. Соvuқнинг қаттиқлигидан аскарлар аксариятининг қулоқ ва бурунлари, қўл ва оёқларини соvuқ олган эди. Бир қанча аскарлар ва айрим ҳарбий бошлиқлар ҳатто совуқдан, тўнгиб ҳалок бўлган эди. Бироқ Темур мағруронга қайсаарлик билан қўшинни факат олға сурарди. 14 январда у Ўтрорга етиб келиб, шаҳар яқи-

нида ўрдugoх (лагерь) қуришга мажбур бўла-ди. Чунки у йўлда шамоллаб, қаттиқ бетоб бў-либ қолган эди. Ўтрорда унинг касали зўрайиб ётиб қолади. Зудлик билан уни Ўтрор ҳокими Бердивекнинг саройига оладилар. Сарой таби-би Мавлоно Файзуллоҳ бемор Темурнинг ҳола-ти умидсиз экани тўғрисида маълум қилади. Манбалардан маълум бўлишича, ҳолати разм вақтини яқинлашганини сезган соҳибқирон хамсафар набиралари ва қуролдош амирлари-ни ўзаро иттифоқ ва дўстона ҳаёт кечиришла-рини истаб, ўзига ворис этиб тайинланган Пир-мұхаммадга итоат этишларини васият қилган. Ҳатто Темур ҳилватгоҳида ҳозир бўлган амир-лардан Шоҳмалик ва Шайх Нуриддинлар унинг васияти вожибини оғишмай сўзсиз адо этажак-лари ҳақида аҳди ваъда ҳам берганлар. Бу во-қеадан сўнг 1405 йилнинг 18 февраль куни кеч-курун Темур вафот этади. Унинг вафоти ҳақи-даги хабар гарчи аввалда сир тутилса-да, аммо кўп вакт ўтмай бу нохуш хабар мамлакат бўй-лаб тарқалиб кетади. Темурнинг жасади Самарқандга олиб келинади. Бу ерда ўзи ихлос қўйган пири Имом Саид Барака учун бино қи-линган муҳташам мақбарага дафн қилинади.

Шундай қилиб, Темур ўзининг 35 йиллик ҳукмронлик даврида кўп қўшни мамлакатлар-ни забт этди. Хиндистон ҳамда Хитойдан Қора денгизга қадар ва Орол денгизидан Форс кўл-тиғига қадарли ғоят катта территорияни ўз ичи-га олган улкан бир салтанатни вужудга келти-риш. Бундан ташқари, яна у Осиёнинг жануби-ғарбий томонлари, Қичик Осиё, Суря, Миср ва шимоли-ғарбда Қуйи Волга, Дон бўйлари, ши-моли-шарқда Балхаш кўли ва Или дарёси бўй-

лари ҳамда жануби-шарқда Шимолий Хиндистонгача бўлган мамлакатларни ўзига бўйсундиришга муваффақ бўлди. Ушбу мамлакатлардан у жуда кўп ўлжаларни олиб кетди. Темур факат ўлжалар билан чекланиб қолмай, боз устига Европа ва Фарбий Осиё мамлакатларини Узок Шарқ билан боғлаган жаҳон савдоси йўллари устидан ҳукмронлик қилишни ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйди. У Олтин Ўрда терриориясидан ўтган шимолий савдо йўлини Ўрта Осиё орқали ўтган қадимий йўлга яна буриб юборишга зўр бериб ҳаракат қилди. Темур ана шу мақсадни кўзда тутган ҳолда Олтин Ўрданинг савдо-сотик ривожланган шаҳарлари Азок (Азов), Сарой Берка, Астрахон, Урганч ва бошқа шаҳарларини вайрон қилади. Темурнинг вафоти ва ундан кейин юз берган сиёсий тангликлар бу режанинг тўла амалга оширилувига ҳалақит берди.

Темурнинг ҳарбий юришлари, олиб борган жангларининг оқибатларига баҳо берилар экан, шуни таъкидлаб ўтиш керакки, унинг фаолияти қўйилган мақсад ва режалари жиҳатидан икки босқичга бўлинади. Биринчи босқич 1360—1386 йилларни ўз ичига олади. Бу даврда Темур Мовароуннаҳрда марказлашган давлат тузиш йўлида курашди, Мовароуннаҳрни бирлаштиришдан манфаатдор бўлган маҳаллий зодагонлардан иборат ижтимоий кучлар ёрдамида ўрта асрларнинг тарқок феодал мулларини бирлаштириш учун кураш олиб борди. Темурнинг бу даврдаги фаолияти Ўрта Осиё ҳалқларининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти тараққиёти йўлида шубҳасиз ижобий ахамият касб этди.

Феодал тарқоқлик тугатилиб, марказлашган давлатнинг тузилганлиги ижобий оқибатларга олиб келди. Мамлакатдаги ишлаб чиқарувчи кучларни ва мӯғулларнинг бир ярим асрлик хукмронлиги даврида жиддий заар кўрган иқтисодиётни тиклаш учун қулайроқ шароит вужудга келди. Айни вақтда хўжаликнинг асоси бўлган дехқончилиқда муайян силжишлар рўй берди. Хунармандчилик, ички ва ташки савдо ривожланди, фан ва маданият равнақ топа бошлади.

Темур фаолиятининг иккинчи асосан 1386 йилдан бошланиб, 1402 йилгача давом этади. Бу даврда Темур «уч йиллик», «беш йиллик» ва «етти йиллик» ҳарбий юришларини амалга оширган. Унинг Олтин Ўрда, Эрон, Ирок, Закавказье, Кичик Осиё, Миср ва Хиндистонда олиб борган юришлари ва жангубжаллари, шубҳасиз, тажовузкорлик туслига эга эди. Бу урушлар ниҳоятда шафқатсизлик билан олиб борилган.

Темурнинг истило қилинган мамлакатлардаги зулмкор тартиблари кўпинча кўзғолонлар кўтарилишига сабаб бўларди. 1383 йилда Сабзавор ва Хирот шаҳарларида, 1387 йилда Исфихон ва Шерозда, 1401 йилда Бағдодда катта халқ қўзғонлари бўлиб ўтади. Бу қўзғолонларни Темур шафқатсиз бостириб, қўзғолончиларни қаттиқ жазолайди.

Темурнинг ҳарбий юришлари ва жангубжалларидаги бундай фаолияти теранроқ талкин этилиб, унга баҳо бериладиган бўлса, шунни айтиш мумкинки, у аввало Осиё саркардаси эди. Темур ўзининг ғолиб аскарлари ва куролларидан ўз замонасининг таомили бўйича фойдаланган. Тўғри, жазо ниҳоятда қаттиқ,

лекин кўпинчаadolатли бўлганди. Исфихон ва Шерозда аввал тузилган ўртадаги аҳдга хиёнат қилинганлиги ва катл этилган уч минг аскари учун Темур қасос тариқасида қатли ом кўйлган. Хуллас, Темур Ўрта асрларда шаклланиб ривож топган феодал жамиятининг мураккаб сиймоси. У юксак ҳарбий даҳолик ва катъиятлик билан ўз жамиятига хизмат қилди. Шу сабабли бўлса керак, муаррихлар бундай сифатларга эга бўлгани учун Темурни Македониялик Искандар, Қайсар (Юлий Цезарь) ва Чингизхонларга қиёс қилиб, улар билан бир сафга қўядилар.

Шундай қилиб, Темурнинг кўп йиллик ҳарбий юришлари оқибатида, зўрлик асосда бўлсада, Ўрта Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Шимолий Хиндистонни қамраб олган ўз даврида жаҳондаги энг йирик ҳарбий-феодал салтанати ташкил топди. Айни вактда бу давлат тасаруфидаги мамлакатларда яшаган ҳалқлар ўртасида бевосита иқтисодий ва маданий алоқалар кучайиб, уларнинг кейинги тақдирида у ижобий роль ўйнади.

СОҲИБҚИРОН ДАВЛАТИНИНГ ИЧКИ ҲАЁТИ, ҲАРБИЙ ИСЛОХОТ

Темур замонасининг буюк империясини барпо қилган бўлса-да, аммо у умрининг охиригача ўзини бу давлатнинг «қонуний» хони деб эълон қила олмади. Чунки у насл-насаби жиҳатидан чингизийлар сулоласига мансуб эмас эди. Шунинг учун ҳам Амир Козонхон томонидан белгиланган анъанага кўра, Темур аввал ўз ҳузурида Мовароуннахрнинг Чингиз-

хон авлодидан бўлган ўттизинчи хони Суорғатмишни (1370—1388 йиллар), унинг вафотидан кейин эса Суорғатмишнинг ўғли Султон Маҳмудхонни (1388—1402 йиллар) расмий хон қилиб кўтариб, ҳатто умрининг охиритача уларнинг номидан ёрлиқлар чиқартиради, пуллар зарб эттиради. Аммо ҳар икки хон ҳам номигагина «хон» бўлиб, давлатнинг сиёсий ҳаётига ва Темур берган фармойишларга мутлақо аралашмасдилар. Шунга қарамасдан, Темур мамлакатда ўзининг бевосита ҳукмронлигига қонуний тус бериш ва уни мустаҳкамлаб олиш мақсадида ўзининг олдинги рақиби Амир Ҳусайннинг тул хотини Сарой Мулкхонимга уйланади. Сарой Мулкхоним Мовароуннахрнинг Чифатой хонадонидан чиқсан сўнгги хони Чингизийлар авлоди Қозонхоннинг қизи эди. 1370 йилда Сарой Мулкхоним билан бўлган никоҳ туфайли Темур узининг амирлик даржасига «кўрагон», яъни «хоннинг куёви» унвонини қўшиб олади ва расмий ҳужжатларда «Амир Темур кўрагоний» номи билан юритилишига мушарраф бўлади.

Темур босиб олинган вилоятларни ўғилари, набиралари ва нуфузли амирларига суюргол тарзида инъом қилиб улар орқали бошкарди. Мовароуннахрдан ташқари ўз тасарруфидаги барча вилоят ва мамлакатларни Темур тўрт улусга бўлди. Тўнғич ўғли Муҳаммад Жаҳонгирга Балх вилояти билан 12 минг навкарлик қўшин, иккинчи ўғли Умаршайхга Форс вилояти ва 10 минг аскар, учинчи ўғли Мироншоҳга Озарбайжон, Ироқ ва Арманистон билан 9 минг кишилик қўшин, кенжа ўғли Шоҳруҳга Хурсон, Журжон, Мозондарон, Сейистон (Сакистон) билан 7 минг аскар бе-

рилди. Гарчи улуслар марказий ҳукуматга итоти этсалар-да, аммо улар маълум мустакилликка эга эдилар. Улус ҳукмдорларининг алоқида давлат девонхонаси бўлиб, уларнинг марказий ҳукуматга тобелиги хирожнинг бир қисмини Самарқандга юбориб туриш ва олий ҳукмдор харбий юришларида ўз қўшини билан қатнашиш ёки талаб қилинган аскарни юбориб туришдан иборат эди.

Суюргол Темур давлати ташкил этилиши арафасида жорий этилиб, у «иктоъ» каби маълум туман ёки вилоятларни ҳукумат ёрлиғи билан Ғарбдаги «феод» ёки «лен» тарзида олий ҳукмдор авлодлари ва алоҳида хизмат кўрсатган, юқори табакага мансуб зодагонларга инъом тариқасида беришни англатади. Баъзан суюргол ерлари марказий ҳукуматнинг фармони билан авлоддан авлодга мерос бўлиб ҳам ўтган. Масалан, Муҳаммад Жаҳонгир вафотидан сўнг унга тегишли Балх вилоятига Кобул, Газна ва Қандаҳорни қўшиб, марҳумнинг ўғли Пирмуҳаммадга берилади. Шунингдек, Темур Умаршайхнинг ўғли Рустамга Исфаҳонни, Мироншоҳнинг ўғли Абубакрга Бағдодни суюргол қиласи. Шу тарзда салтанатнинг Мовароуннаҳрдан ташқари қисми бир қанча бўлакларга бўлиниб кетади. Вилоят ҳокимлари — шаҳзода ва амирлар ўз тасарруфидаги улусларда кишваргирилик — иложи борича мустакил ҳукмронлик қилишга интилар эди. Марказий ҳукумат эса вазият жиддийлашган пайтлардагина вилоят ҳокимларини тийиш учун уларнинг ички ишларига аралашарди. Шубҳасиз, суюргол тартибининг кучайиши оқибатда айрим вилоятларнинг маълум даражада мавқенини ошишига олиб келган ва ички ни-

золарни келтириб чиқарган. Темур ҳаётлик чоғидаёк мамлакатнинг чекка ўлкаларидағина Эмас, ҳатто унинг марказий вилоятларида ҳам низолар ва урушлар бўлиб турган. Лекин, чекланмаган хуқуқ ва имтиёзларга эга бўлган, кучли қўшинга таянган буюк хукмдор айрим вилоятларнинг саркаш феодал доиралари томонидан кўтарилган исёнларни ва ҳалқ ҳаркатларини доимо осонгина бостира оларди.

Темур даврида давлатнинг марказий маъмурияти бошида девонбеги, унинг ёнида аркбеги (маросимларни бошқарувчи) ҳамда тўрт вазир туради. Биринчи вазир ер соликлари, чегара божини ундириш ҳамда миришаблик ишларини бажарган. Иккинчиси аскарлар маоши ва озиқ-овқат таъминотлари билан шугулланган. Учинчи вазир ҳарбийлар, уларнинг лавозиму-mansablarга тайинланиши ва мерос ишларига қараган. Тўртинчиси сарой ҳаражатларини бошқарган. Темур давлат тузилиши соҳасида катта ўзгаришларни амалга оширма-ган бўлса-да, ҳар ҳолда мамлакатни 14-асрнинг биринчи ярмида мўғул хони Кебек ҳукмронлиги даврида жорий этилган ҳарбий-маъмурий бўлинишини сақлаб қолади. Аммо давлатнинг маъмурий идора этиш таркибининг та-комиллига суюрғолнинг кенг тарқалиши тўс-кинлик қилади.

Темур ички ва ташки сиёсатида асосан қўшинга суянар эди. У ҳарбий куч билан забт этилган мамлакатлар ҳалқларини зўрлик билан тутиб туради. Шунинг учун ҳам у ҳарбий ислохга, айниқса қўшин бошлиқларини танлаш ва уларни тарбиялаш, лашкарий кисмлар ва уларнинг жойлашиш тартиби, навкар ва сарбозларнинг қуролланиши ҳамда ички инти-з.

зом масалаларига ниҳоятда катта аҳамият берарди. Шу боисдан Темур манбаларда замонасининг машҳур саркардаси ва энг йирик лашкарбоши сифатида тилга олинади. Унинг ҳарбий истеъоди, саркардалик маҳорати қўшинларининг тузилишида ҳамда Олтин Ўрда хони Тўхтамиш, Дехли султони Маҳмуд ва Туркия султони Боязидлар билан олиб борган жангларида ва шиддатли маҳорабалар майдонида қўллаган — «савқулжайш» (стратегия) ва жанг қилиш услублари «таъбиятулжайш» (тактика-лари) да намоён бўлган.

Темур қўшини ўнталик аскарий биримлар асосида тузилган лашкарлардан иборат эди. Лашкар «туман» — ўн минглик, «ҳазора» — минглик, «ҳўшун» — юзлик ва «айл» — ўнлик биримларига бўлинган. Туманларда аскарларнинг сони 10 минг, қўшинда 100 минг нафардан ортиқ бўлган. Темур ўнминглик лашкарни бошқариш учун «туман оғаси», минглик бўлинмалар учун «мириҳазора», юзликлар учун «ҳўшунбоши» ва ўнликлар учун эса «айлбоши» каби ҳарбий мансабларни жорий этади. Уларнинг ҳақ-хукуқлари, ойлик маоши белгилаб берилади. Масалан, оддий сипоҳий маоши минган отининг баҳоси баробарида, баҳодирлар 2—4 от баробарида, айлбоши қарамоғидаги навкарга нисбатан икки баробар кўп, юзбоши ўнбошидан икки баробарлик маош олган. Мингбошиларнинг маоши ҳўшунбошиникидан уч баробар ортиқ бўлган. Жангларда баҳодирлик кўрсатиб ғалаба қозонган амир учун инъомлар ҳам белгилаб қўйилган. Масалан, қайси бир амир бирон қўшинни енгса ёки мамлакат ёки вилоят забт этса у туғ, ногора, баҳодирлик мартабаси, давлат кенгашларига

бемалол кириш ҳуқуқи ҳамда бирон вилоятнинг ноиблиги билан сийланган.

Бўлинма бошлиқлари — амирлар Темурга тобе бўлган қирқ аймоқ (қабила) дан ўн иккитаси: барлос, аргин, жалоир, тулкичи, дулдой, мўғул, сулдуз, тўғой, қипчоқ, арлот, тотор ва тархонлар орасидан сайлаб олинган. Амирлик мартабаси Темур фаолиятининг дастлабки йилларида унга содик бўлган 313 нафар кишига берилган. Булардан биттаси — амир ул-умаро, тўрттаси — бекларбеги, юзтадан — мингбоши, юзбоши ва ўнбоши бўлган. Булардан ташқари яна ўн икки нафар кишига биринчидан то ўн иккинчи даражали амирлик унвонлари берилган. Ўн иккинчи даражали амир одатда амир ул-умаронинг ноиби ҳисобланган. Ўн икки амирнинг ҳар бирига биттадан байроқ ва биттадан ноғора, амир ул-умарога бир байроқ, ноғора, ўн минглик қўшин — туғ ва чортуғ, тўрт нафар бекларбегининг ҳар бирига биттадан байроқ, ноғора, чортуғ ва бурғу (карнай) берилган.

Бу нишонлар қўшни бўлинмаларини ҳам фарқлаб турган. Масалан, катта қизил байроқ, қўшин бошлиғи амир ул-умаро ёки бекларбегининг аломати эди. От ёли боғланган найзали узун туғ туман оғасининг, икки томонига кокиллар осилган икки дўл ноғора юзшининг аломати бўлган. Отлик қисмларни бошқариш учун маҳсус ажратилган суворий довулчилар икки томонига икки дўл ноғорадовул осилиб, жанг пайтларида суворийларни маҳорабага солиш мақсадида улар бонг уриб қоқилган.

15- аср муаллифи Абдураззок Самаркандининг ёзишича, ҳарбий сафарда ҳар бир

жангчи ўзи билан бир йилга етадиган озиқовқат, камони билан ўттиз ўқли садоқ, совут, найза ва қалқон олган. Ҳар икки суворийнинг битта заҳира чопқур оти, ўрдugoҳда ҳар бир «айл» — ўнлук қисмда биттадан чодир, қозон, кетмон, ўроқ, болта, бигиз, иккитадан белкурак, 100 та игна, ярим ман арқон, битта ошланган пишиқ тери бўлиши шарт эди. Ҳарбий сафарбарлик вактида ҳар бир вилоят олдиндан белгилаб қўйилган асосий «асл», ҳамда заҳира — «изофа», яъни резерв қисмларни тўплаб берарди. Вилоятлар тошотар (сангандоз), девор бузувчи (манжаниқ), ўт отадиган (раъдандоз ва нафтандоз) ҳамда ўзи отар куролларни ишлата биладиган жангчиларни⁵ тайёрлаб берар эди. Аскарий қисмларни вилоятлардан тўплаш билан товочи мансабидаги амалдорлар шуғулланар эди.

Темур аскар ва амирлашкарларга алоҳида эътибор беради. Ҳар бир зобит (бўлинманнинг хўшун ёки айлбошиси) жанг қилиш услубларини яхши билиши фарз саналган. Оддий навкар низомни қатъий бажаришга мажбур бўлиб, жангда у аёвсиз ва довюрак бўлиши, омонлик истаган душманга юмшоқ муомала⁵ қилиши ва адолатли бўлиши лозим хисобланган. Қўшинлар ҳарбий юришга чиқкан вактда, айниқса интизомга каттиқ риоя қилинار эди. Ҳар бир бўлинманинг айлбоши, хўшунбошиси, туман оғаси ва қўшин амири ўз ўрнини яхши биларди ва унга қатъий риоя қиласиди. Сафарда энг олдинда ҳар бир қўшин қисмлари билан энг довюрак ва ботир аскарлардан танлаб олинган хабаргири, яъни хабарчилар деб юритилган айғоқчи-кузатувчилар бўлинмаси юрган. Хабарчилар орқасидан соқчи-

лар бўлинмаси -- «ясовул» борган. Қўшиннинг асосий қисмлари олдида «манглай» -- авангард қисмлар ҳаракатда бўлган. Манглай асосий кучлардан, баъзан эса бир неча туманлардан иборат бўлган. Манглай билан қўшиннинг асосий қисмлари оралигига эса қўмондоннинг қароргоҳи ва унинг ён атрофида изофа, яъни захира (резерв) қисмлар жойлашган. Муҳораба жанг оқибатини ана шу изофа қисмлар ҳал қилган. Юриш вақтида қўшинлар олдида алоҳида йўл бошловчилар -- «кучорчилар» гуруҳи бўлган. Кучорчиларни қўшин қисмлари ўртасида Темурнинг ўзи тақсимлаб берган. Темур қўшини асосий жанговор қисми марказ ҳамда ўнг қанот (барангар) ва сўл қанот (жавангар) лардан иборат бўлган. Ҳар бир қанотнинг олдида кўрикчи манглай авангард, ён томонларида ҳам кўрикчи аскарий қўшилмалар -- «канбул»лар бўларди. Шу тариқа қўшини етти қисм -- «қўл»лардан иборат бўлиб, булардан учтаси: марказ, барангар, жавангарлар мустақил; тўртаси: икки манглай ва икки канбуллар тобе қисмлар эди. Қўшиннинг бундай жойлаштирилишининг ўзига хос томони шунда эдики, унинг қанот қисмлари марказий қисмiga қараганда анча кучлибэди. Бундан шубҳасиз савқулжайш (стратегия) ҳамда жангда турли хил муҳораба услублари -- таъбиятулжайшни қўллаш мақсади кўзда тутилган. Ўрта аср муаллифи Шарофуддин Али Яздий қўшинини етти Қўл -- қисмга бўлиб жойлаштириш тартиби ни биринчи бўлиб Темур жорий қилган деб ёzáди. Бу қўллар жангларда мустақил ҳаракат килиб, факат қўшин қўмондонига бўйсунган.

Ҳарбий юриш вақтларида йўлларда тўхтаб үргугоҳ - қароргоҳ қуришга тўғри келарди.

Амир Темур.

Малик Набиев чизган сурат. 1994.

Агарда ўрдugoх душманга яқинроқ жойда жойлашса, унинг атрофи мудофаа иншоотлари — «турлар», хандаклар, «choхpar» (чукур ўра) лар ва «кочи» — марзалар билан ўраб олинар эди. Кўшиннинг изофа (резерв) қисмлари кўмбондон ўрдugoхини қўриқлаб турар эди. Жанг вактида улар зарур бўлган жойларда жангга солинарди. Қўриқчи канбуллар эса душман кўшиннинг ўнг ёки чап қанотини ёриб киришига ва ён томонларидан айланиб ўтиб, орқадан зарба беришига йўл қўймасликка харакат киларди. Канбуллар энг ботир ва тажрибали аскарлардан тузилар эди.

Кўшинда айниқса у жангга кирган пайтларида пиёда аскарлар алоҳида ўринни тутган. Жанговар сафга тизилган пиёда қисмлар отлиқлардан олдинда турар ва душман ҳужум килган вактда чохпар ва турлар (мудофаа иншоотлари) орқасига яширинган ҳолда биринчи бўлиб жангга кирадилар. Шунинг учун ҳам қанотдаги туман оға ва қўшин амирлари пиёдалар билан отлиқларни жанговар тартибда жойлаштиришга катта эътибор берардилар.

Шундай қилиб, Темур замонасининг кучли ва энг жанговар кўшинини ташкил қиласди. Аскар бошлиқлари ва навкарларини қаршилик кўрсатувчи кучларга нисбатан бешафқат руҳида тарбиялашга муваффақ бўлади. У кўшинни турли-туман жанговар курол-яроғлар, ўт ва тошотар — раъдандоз, манжаниқ ва ўзинотар қуроллар билан қуроллантириди. Жангларда муҳораба қилишнинг янги услубларини қўллади. Забт қилинган мамлакатларда норозилик билдирган ёки қўзғолон кўтарган аҳолини шафқатсиз жазолади. Кўпинча кутилган хавф рўй бермасдан туриб унинг олдини олиш чора-

ларини кўради. Темур қўшинини Жаҳонгир, Сайфуддин ва Пирхусайн барлослар, Оқбуға, Усмон Аббос, Мухаммад Султон Қамарий, Тибон Баҳодир, Урисбуға, Ҳамза Сулдуз, Амир Муризода, Мухаммад Қазғон, Сариқ Атка ва Музаффар Учқора каби жангларда шуҳрат топган маҳоратли сарҳангалари бошқаради.

Темурнинг ҳарбий санъати ва давлатни бошқариш тартибига бағишлиланган маҳсус асар битилиб, у «Темур тузуклари» номи билан машҳур. Тузукдаги барча воқеалар Темур тилидан ҳикоя қилинади. Шунинг учун бу асар шахсан Темурнинг оғзидан ёзиб олинган деб ҳисобланади. Унда давлатни бошқаришда кимларга таяниш, тожу таҳт эгаларининг тутуми ва вазифалари, вазир ва қўшин бошликларини сайлаш, сипоҳларнинг маоши, мамлакатни идора этиш тартиби, давлат арбоблари ва қўшин бошликларининг бурчи ва вазифалари, амирлар, вазирлар ва бошқа мансабдорларнинг тожу таҳт олдида кўрсатган алоҳида хизматларини тақдирлаш тартиби ва бошқалар хусусида баён этилади.

Хофизи Абронинг ёзишича, Темур турк, араб ва эронликлар тарихини чукур билган. Амалий жиҳатдан фойда келтира оладиган ҳар қанақа билимни қадрлаган. Темур давлат ишлари учун ҳамма нарсанинг фойдали томонларини олишга ҳаракат қилган. У давлат аҳамиятига эга бўлган ҳар бир масалани ҳал этишда, шу соҳанинг билимдонлари ва уламолар билан маслаҳатлашарди. Одатда у тиббиёт, риёзиёт, фалакиёт, тарих, адабиёт, тилшунослик илми намояндлари, шунингдек, илоҳиёт соҳасидаги машҳур уламолар билан сұхбатлар ўтказарди. Бундай сұхбатларда под-

шоликка оид муҳим ишлар ҳақида ҳам сўз юритиларди. Масалан, 1403 йилда у ўз хузурида уламоларнинг мажлисини чақириб, унда нутқ сўзлаган. Мамлакат ҳамда фуқароларни бошқаришда, турли хил иншоотлар ва жамоат биноларини қуришда унга олимлар ва фузалолар ўз маслаҳатлари билан кўмаклашишларини сўраган.

Темур саройида уламолардан Мавлоно Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсуддин Мунши, Мавлоно Абдулло Лисон, Мавлоно Бахруддин Аҳмад, Мавлоно Нуғмонуддин Хоразмий, Хўжа Афзал, Мавлоно Олоуддин Коший, Жалол Ҳокий ва бошқалар хизмат қиларди. Темур илм-фанинг риёзиёт, ҳандаса, меъморлик, фалакиёт, адабиёт, тарих, мусиқа соҳаларининг ривожига катта эътибор берар эди. Шундай бўлса-да, ўз режа ва мақсадларининг рўёбга чиқаришида Темур кўпроқ мулқдор зодагонлар ва ҳарбий жангчилар орасида шухрат топган тақводор руҳонийлар табакаси вакилларига суюнади. У Имом Саййид Баракани ўзининг пири деб ҳисоблади. Саййид Барака Темур «қилич билан ниманики кўлга киритган бўлса, шуларни тоат-ибодат, ҳамда фатволар бериб дуогўйлик билан мустаҳкамлаб беришга ҳаракат қиласи». Темур мамлакат аҳолисининг тақводор қисми ўртасида ўз нуфузини ошириш мақсадида ислом мазҳаблари ўртасидаги баъзи бир келишмовчиликлардан усталик билан фойдаланади. Вилоятларда камситилган мазҳаб тақводорларини химоя остига олиб, ҳатто айборларни қаттиқ-кўллик билан жазолайди. В. В. Бартольднинг ёзишича, «Сурияда Али ва унинг авлодларини химоя қилганлиги ва бунинг учун суриялик-

лар томонидан чинакам шиа аталган Темур, Хурросонда сунний таълимотини тиклаган. Мозандаронда пайғамбар чорёрларининг қабрларини оёқ ости қилған шийй дарвишларини жазолаган».

Ўзининг кўп йиллик ҳарбий юришлари давомида Темур ўз салтанатининг шон-шуҳрати учун унинг марказий қисми бўлган Мовароуннахр, айниқса пойтахт Самарқанднинг ободонлигига алоҳида аҳамият беради. Бунинг учун у забт этилган мамлакатлардан моддий бойликлар билан бирга жуда кўп хунармандлар, санъат аҳллари ва олимларни асир қилиб Мовароуннахрга олиб келади ва мамлакатни обод этишда уларни зўрлаб ишлатади. Темурга ҳар бир зафарли воқеа ва севинчли ҳодисани муҳташам меъморлик обидаси барпо этиш билан нишонлаш одати бўлган. Шу мақсадда Хиндистандан олиб келинган юзларча моҳирғишт терувчи баннылар, Шероз, Исфихон ва Дамашқнинг машҳур уста-хунармандлари мамлакатда ҳашамдор иморату ишшоотлар бино киладилар. Темур Табризда масжид, Шерозда сарой, Бағдодда мадраса, Туркистонда машҳур шайх Қулхўжа Аҳмад Яссавий қабри устига мақбара бино қилдирса-да, лекин ўзининг саховат ва химматини Кеш ва Самарқандда олий иморатлар қурдиришда кўрсатди. Ўзининг Она Ватани Кешда отасининг қабри устига мақбара, ўғли Жаҳонгирга мақбара билан бирга масжид қурдириди. Темур хукмронлигининг илк даврида Кеш шаҳрини пойтахтга айлантириш ниятида бўлиб, унинг ободонлигига катта аҳамият берди. Кешда дунёга донги кетган машҳур Оқсарой қад кўтарди. Эроний меъморларнинг маҳорати билан бино

қилинган бу муҳташам саройнинг пештоқи, тоқу равоқлари ва деворлари зангори ва олтин рангдаги арабий нақшли кошинлар, гулдор ўймакор парчинлар билан зийнатланди. Соҳибқирон Кешга алоҳида эътибор бериб, уни Мовароуннаҳрнинг маданий марказига айлантиришга ҳаракат қилди. Шу боисдан бу шаҳар «Қуббатул илм вал адаб» унвонига эга бўлди. Аммо Захируддин Бобур тарифлаганидек, «Темурбекнинг зоди-буди Кештин учун уни шаҳар ва пойтахт қилурға кўп саъӣ ва эҳтиромлар қилди. Олий иморатлар Кешта бино қилди. Чунки Кешнинг қобилияти шаҳар бўларга Самарқандча эмас эди. Охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни уқ ихтиёр қилди».

САМАРҚАНД – МАРҚАЗЛАШГАН ДАВЛАТ ПОЙТАХТИ

Самарқанд салтанат пойтахти қилиб олингач, у алоҳида имтиёзга эга бўлган шаҳарга айланади. Самарқандда Исфихон, Шероз, Халаб, Хоразм, Бухоро, Қарши ва Кеш шаҳарларининг меъмору бинокорлари қўли билан саройлар, масжидлар, мадрасалар, мақбаралар қурилади. Шаҳар ташқарисида эса боғ-роғлар ва бўстонлар барпо этилади. 1403 — 1404 йилларда Самарқандда бўлган Испания элчиси Дон Рюи Гонзалес де Клавихо Темурнинг олиб бораётган бинокорлик ишларидан ҳайратда қолган эди. Худди шу даврда Шоҳи Зинда меъморий ёдгорликлари гурухининг Шодимулк оғо, Амир Ҳусайн, Ширинбека оғо каби ажойиб мақбаралари, ҳозирги вактда Бибихоним номи билан машхур бўлган жоме масжиди, Гўримир даҳмаси ва бошқалар бино қили-

нади. Темур ўзининг бутун бинокорлик соҳасидаги фаолиятида ҳам аввало сиёсий мақсадларни кўзда тутади. Масалан, Шаҳрисабздаги машхур Оқсаройнинг кошинкор ва парчинкор пештоқининг гулдор накшлари орасига «Агар бизнинг қувват ва қудратимизга ишонмасанг, бизнинг иморатларимизга бок» дегаң хитобнома битилган. Туркистон шаҳрида Қулхўжа Аҳмад Яссавий мақбарасини бино қилишда ҳам шундай мақсад назарда тутилган. Чунки дехқончилик воҳалари билан бепоён Даشت Қипчоқ яйловлари чегарасида қад кўтарган бу улуғвор меъморий иморат кўчмани чорвадорлар наздида Темур давлатининг қудрати ва маҳобатига ишора қилиб турарди.

Мўғуллар босқинида бутунлай вайрон этилган ва аксари аҳолиси қириб ташланган ва қисман қул қилинган Самарқанд шаҳри Темур ҳукмронлиги даврида ўзининг қадимги ўрни Афросиёбдан бирмунча жануброқда бутунлай янгитдан қурилади. Шаҳар тевараги мустаҳкам қалъа девори билан ўралиб, Оҳанин, Шайхзода, Чорсу, Коризгоҳ, Сўзангарон ва Феруза каби номлар билан аталувчи олтита дарвоза ўрнатилади. Шаҳар аркида Темурнинг қароргоҳи Кўксарой ва Бўстонсаройлар бино қилинади. Кўксарой тўрт қаватли бўлиб, гумбазлари ва деворлари зангори кошиналар, нақшинкор ва гулдор парчинлар билан қоплангани учун у шундай аталган. Кўксаройда хонларни подшолик тахтига ўтқазиш маросими вактида уларни оқ кигиз устига олиб ўтказадиган, тошдан тахткурси — Кўктош қўйилган эди. Булардан ташқари аркда давлат девонхонаси, курол-яроғлар устахонаси ва аслаҳаона, танга-

лар сўқиладиган зарбхона, қамоқхона каби иморатлар жойлашган эди.

Бу даврда Самарқандда кўркам ва муҳташам бинолардан ташқари шаҳристон ёни – работи доҳилда турли-туман касбдаги хунарманчалар махаллалари қад кўтаради. Темур мамлакатда, хусусан унинг пойтахти Самарқандда ҳунармандчиликни жонлантиришга алоҳида эътибор беради. Испан элчиси Клавихонинг ёзишича, у хунарли бирор кишини ҳам Мовароуннаҳрни ташлаб кетишига йўл қўймаган. Аскинча, Темурнинг амри-фармони билан Дамашқнинг энг моҳир тўқувчилари, Ҳалабнинг машҳур пахта йигирувчи, Анқаранинг мовут тўқувчи корхоналари, Туркия ва Гуржистоннинг заргарлари, хуллас, кўп касб-хунар соҳиблари бошқа шаҳарлардан Самарқандга кўчириб олиб келинди. Ўша даврда шаҳарда турли дин ва мазҳаблардаги кишилар истиқомат қиласди. Клавихонинг маълумотига кўра, Самарқандда 150 мингдан зиёд аҳоли яшаган. Шаҳар майдони Испаниянинг Шиблия (Севилья) шаҳридан кенгроқ бўлган. Лекин унинг бу маълумотида шаҳар арки билан қалъа, яъни ички шаҳар қисмларигина кўзда тутилган холос.

Темур шаҳарлардаги қурилишлардан ташқари, Самарқанд атрофида ўзининг хешу-ақраболарига атаб гўзал боғлар қурдириди. Моҳир меъмор, тажрибали соҳибкорлар (Аҳмад Богошамолий ва бошқалар)нинг ақл-заковати, меҳнати-ю маҳорати билан барпо этилган Богоидилкушо, Богочинор, Богоиҳишт, Богобаланд, Давлатобод, Богоинав, Богошамол каби чорбоғлар ва улардаги гўзал кўшклар ўша лавр бодгорчилик санъатининг намуналари-

дандир. Боғларда чинор, садақайрағоч каби манзараги дараҳтлар тартиб билан ўтқазилган. Манбаларда таъриф этилишича, Самарқанд булуки (атрофи) ўша вактларда шаҳар нинг энг гўзал ва энг ҳашаматли қисми хисобланган. Бу ерда катталиги бир ярми-икки чақиримга чўзилган боғлар ва улардаги сайргоҳлардан ташқари, аркони давлатнинг ўйин-кулги қиласиган жойлари — ишратхоналар ва хилватхоналар жойлашган. Манбаларда айтилишича, шаҳарнинг шарқ томонидаги Боғдил-кушонинг ташқи ҳовлисида подшоҳ саройлари бўлиб, унда қуролланган аскарлар турган, ички ҳовлида эса, туғлар билан безатилган олти фил ҳайкали сафга терилган. Учинчи ҳовли Темурнинг меҳмонлар қабул қиласиган олтин тахтли қароргоҳи бўлган. Бу ҳовлиарнинг ташқарисида гирдиға олма ва чинорлар ўтқазилган ҳовузлар, уларнинг суви шодравони — фавворасида қизил ва сариқ олмалар қалқиб ўйнаб турган. Шаҳарнинг жанубидаги Боғибиҳишт гўзал меъморий услубда қурилган саройи ва қувончни оширувчи боғи билан машхур бўлган. Шарафуддин Али Яздийнинг таърифлашича, сарой Табризнинг соғ оқ мармаридан бино қилиниб, атрофи хандақ билан ихота этилган. Боғнинг бир тарафида ҳайвонот боғчаси ҳам бўлган. Темур бу саройни севимили набираларидан бири Мироншоҳнинг қизига ҳадя қилган эди. Бўш вақтларида у неварасининг Боғибиҳиштдаги хилватхонасида (эрмитаж) бўларди. Боғичинор ҳам шаҳарнинг шу қисмида эди. Боғда кўркам чинорлар қад кўтарган, сўлим йўллар хоч шаклидаги қасрга олиб борарди. Қасрнинг ташқариси Шом наққошларининг моҳирона ижоди билан беза-

тилган, ичкариси гўзал сурат ва лавҳалар билан зийнатланган қимматбаҳо буюмлар (оғир кумуш қуббалар, тахтлар ва бошқа майший ашёлар) га лиқ тўла эди. Боғишамол ва Боғинав саройилари тархи мураббабъ — тўғри тўрт бурҷак шаклда бўлиб, томонлари бир яrim минг қадам бўлган. Саҳни қайрағоч ва фил суюгидан кошинли қилиб ишланган.

Самарқанд ва унинг атрофидаги шоҳона сарой ва боғларда тантанали маросимлар — тўйлар, издаҳомлар, сайллар ва шоҳона меҳмондорчиликлар ўtkазилган. Айниқса шаҳар атрофидаги боғларда ташқил этилган издаҳом ва сайллар ниҳоятда гавжум бўлиб, уларда Самарқанд аҳолисининг деярли ҳамма табака вакиллари — давлатмандлару факир-фуқаролар иштироқ этган. Тантанали издаҳом тартибидан тортиб, аъёнларнинг тўёна либослари гача катта эътибор берилган. Масалач, расмий маросимларда амир ул-умаро, бегларбенилар, амирлар, нўёнлар, сардорлар, улус, туманот ва ҳўшунот амирлари, шунингдек, мингбошилар, юзбошилар мансаб ва мартабаларига қараб подшоҳнинг сўл томонидан, саййидлар, козилар, уламо, фузало, машойих, улуғ ва олий табакадаги кишилар подшоҳнинг ўнг тарафидан ўрин олганлар. Девонбеги ҳамда вазирлар — тахт рўбарўсидан, калонтарлар (шаҳар хокими), кадхудолар (қишлоқ оқсоқоли), вазирларнинг оркасидан жой олганлар. Баҳодирлар, қиличбоз йигитлар ва қоравулларнинг жойи тахт оркасида бўлган. Гарчи Темур ўз салтанати тахтини ҳароб этилган мамлакатлар эвазига қурган бўлса ҳам, жаҳонгир ўша халқларнинг тантанавор маросимлари ва урф-одатларини қабул қилиб, ўз саройи-

да жорий этган. Масалан, сарой хонимлари бошига шокилали бўрк, эгнига олтин уқа билан безатилган узун қизил қабо кияр эдилар. Қабонинг ёқаси бўйинни қисиб турадиган, енгиз бўлиб, орқа этаги жуда узун бўлганлигидан уни маҳсус жориялар кўтариб юришган. Уларнинг сони баъзан ўн беш кишига етарди. Юзларига эса ҳижоб тутганлар. Қизил мовутдан тикилган дубулғага ўхшаш учли қалпоқ усти қизил ёқут, забаржад, дурлар билан безатиларди. Аёллар Кичик Осиёнинг қимматли жавоҳири-ю, Исфихон, Мўлтон, Ганжа, Дамашқ, Бурса, Венеция заргарларининг нафис зеб-зийнатлари билан ўзларига оро берсалар, эркаклар ноёб тошлар билан безатилган қуроллар ва камарлар тақиб юрганлар. Испания элчиси Клавихони Конигил мавзеида бўлиб ўтган шоҳона издаҳом айниқса ҳайратда қолдирган. Конигилда 10—15 минг чодир ўрнатилиб, издаҳомда сарой аҳли, вазир-вузаролардан ташкари, аҳолининг турли табақа вакиллари катнашган. Клавихо чодиргоҳда чодирларни мансабдор шахсларнинг лавозими бўйича жойлаштирилиш тартиби, жиҳози, безаклари ҳамда уларнинг турлари ҳақида ёзади. Унинг тарьифлашича, бу ерда доирасимон оддий кичик ўтовлардан тортиб, арабий ва Иброҳимий чодирлар, эроний сарпардарлар ўрнатилган. Чодирларнинг айримлари ниҳоятда катта, тўртбурчак шаклда, эни 100 қадам, баландлиги уч найза бўйи бўлиб, улар 12 дона олтин устунга ўрнатилган. Подшоҳ ҳарами учун ҳам алоҳида чодирлар тикланган. Улар сариқ рангда, ипак билан чатилган олтин нақшли бўлган, ташқарисига уқалар тутилган, эшик ва деразалар ипак тизимчалар билан тортиб қўйилар эди.

Чодиргоҳ базмида қизиқчилар, мұқаллилар, дорвозлар билан бирга қашмирий күзбойлоғичлар ҳам қатнашган. Қизиги шундаки, издахомда хонимлар хижобсиз иштирок этардилар. Маликалар «изн ом» --- оммага рухсат этілган базмлар уюштириб, уларга издахомдагиларни чорлардилар. Үнда әркаклар, ҳаттоқи насороний әлчи ҳам қатнашгани таъриф этилади. Шундай қилиб, Темур ўз давлатининг тузилиши, қонун-қоидаларини тартибга солиш билан бир вактда олий даргоҳ ҳаёти билан боғлик бўлган анъаналарни турли хил янги шоҳона маросимлар билан бойитди.

Бу даврда Мовароуннаҳрнинг дәхқончилик воҳаларида, хусусан Зарафшон водийсида ўнлаб суғориш тармоқлари чиқарилиб, дәхқончилик майдонлари кенгайтирилади. Янги қишлоқлар барпо этилади. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Темур салтанат пойтахти Самарқанд атрофида қад кўтарган бир қанча янги қишлоқларни Шарқнинг машхур шаҳарлари Димишқ (Дамашқ), Миср (Қохира), Бағдод, Султония ва Шероз номлари билан атади. Темурнинг фикрича, Самарқанд катталиги, гўзаллиги жиҳатидан дунёдаги энг йирик шаҳарлардан ҳам устунроқ турмоғи лозим эди. Шу билан бирга бу даврда Мовароуннаҳр шаҳарларида, айниқса унинг пойтахтида савдо ва хунармандчилик ғоятда ривожланади. Янги бозорлар, савдо расталари бино қилинади. Шаҳар билан дәхқончилик воҳалари ва чорвадор кўчманчи аҳоли ўртасида савдо алоқалари кенгаяди. Шаҳарлар мол айирбошлиш савдосида муҳим роль ўйнайди. Бу пайтларда Самарқандда савдо ва хунармандчилик жуда ҳам

ривож топганлиги испан қироли Генрих Шнинг элчиси Гонзалес де Клавихони ҳайратда қолдирган эди. Самарқанд бозорларида буғдой ва гуручининг мўллиги ва арzonлиги ҳақида гапириб, Клавихо шаҳар хунармандчилиги маҳсулотларини қайд қилиб ўтади. «Бу ернинг бойлиги фақат емакликларнинг мўл-кўллигидаги на эмас, балки ўзида қўплаб ишлаб чиқариладиган ипак матолар: атлас, кимхоб, ҳар хил ип ва жун тўқима моллар, мўйнали ва ипакли пўстинликлар, атторлик моллари, зиравор ва дориворлар, зарҳал ва ложувардлар ҳамда бошқа молларнинг сероблигидадир», деб таъкидлайди элчи. Бу шаҳарда олди-сотти учун қулай маҳсус савдо растасининг мавжуд эмаслиги туфайли, подшоҳ шаҳарни кесиб ўтувчи катта кўча чиқаришни ва унинг икки томонига мол сотиш учун раста ва дўконлар қуришни буюрди. Подшоҳ бу ишни ўзининг икки мирзосига топширди ва улар бу вазифани бажаришга астойдил киришмаса, қаттиқ жазоланишларини уқтирди. Мирзолар ишга киришдилар. Подшоҳ кўрсатиб берган йўналишда кўча ўтказила бошлади. Кўча йўналишидаги ўй-жойлар, кимники бўлишидан катъи назар, бузилиб текисланди. Иш тўхтовсиз давом этди, ишловчилар гурухи муттасил алмаштирилиб турилди. Кўча кенг олиниб, унинг ҳар икки томонига савдо дўконлари қурилди, ҳар бир дўкон олдида оқ тошлар билан қоплаган баланд курсилар ўрнатилди. Барча дўконлар жуфт-жуфт қилиб бир-бирига туташтирилади. Кўчанинг тепаси эса бошдан-оёқ тим қилиб равоқсимон шаклда ёпилди. Ёруғлик тушиши учун унга қатор табадон — дарчалар ўрнатилади. Дўконлар қуриб битирилиши билан оқ

Уларга савдогарлар ўрнашар ва турли-туман молларни сотишга киришардилар, кўчанинг ҳар ер, ҳар ерида ҳовузлар барпо этилди. Бу ерда ишлаётганлар маошни шаҳар ҳазинасидан олар эди. Мубошир (ишбоши) заруратга^{*} караб қанча ишчи талаб қилинса шунча одамни ишлатиши мумкин эди. Улар кечачу кундуз шунчалик шовқин-сурон қилишар эдик, бу ерда бамисоли жинлар уя қургандек эди. Бундай катта қурилишни йигирма кундан озрок муддатда амалга оширилгани шубҳасиз кишини ҳайратга солади, деб ҳикоя қилган эди Клавихо.

Испан элчиси Самарқанднинг ташқи савдо-да ҳам катта ўрин тутганини қайд қилиб шундай ёзган эди: «Русь ва Татариядан чарм ва сурп, Хитойдан жуда яхши тўқилган ипакликлар, айниқса дунёга донғи кетган атласлар олиб келинади. Улар ичидаги энг қимматлиси сидирға жужунчалардир. Бундан ташқари яна Хитойдан ташқи дунёнинг бошқа ерларида то-пилмайдиган мушк ҳамда лаъл, гавхар, билур, равоч ва қўплаб зиравор ва дориворлар келтирилади. Ҳиндистондан бу шаҳарга турли-туман зираворлар: мускат ёнғоғи, қалам-пирмунчоқ, занжабил, анбар, долчин ва Искандарияга олиб борилмайдиган бошқа турли нарсалар келтирилади».

Ўша давр муаррихи Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Самарқандга чет мамлакатлардан олтин ва кумуш, хусусан Ҳурросондан маъданлар; Ҳинд ва Синддан ёқут, олмос; Хитойдан атлас, яшин тоши, мушк ва бошқа моллар олиб келинарди. Чет мамлакатлардан Самарқандга келтирилаётган молларнинг миқдори нақадар кўп бўлганини Клавихонинг бу шаҳарда бўл-

ган вактида Хитой пойтахти Хонбаликдан 800 тяляик савдо карвони келганидан билиш мумкин.

Шубҳасиз, бу даврда Темур ва унинг жойлардаги ноиблари Хитой ва Ҳиндистондан Ўрта Осиё орқали Яқин Шарқ ва Европа мамлакатларига йўналган асосий халқаро савдо йўли — «Буюк ипак йўли»ни назорат килиб, савдо карвонлари қатнови ҳавфсизлигини таъминлашда муҳим чора-тадбирлар кўрадилар ва Шарқ билан Farb ўртасида савдо-сотик ва элчилик алоқаларини ҳар томонлама ривожлантиришга фоят катта эътибор берадилар

ЕВРОПА ДАВЛАТЛАРИ БИЛАН ЭЛЧИЛИК АЛОҚАЛАРИ

Тарихий қисқа фурсатда қудратли салтанатга айланган Темур давлати ва унинг ҳукмдори замондошларининг эътиборини ўзига жалб этибгина қолмай, балки Евросиё мамлакатларида юз бераётган барча воқеаларга ҳам таъсир кўрсатди. Бу Темурнинг Farbga томон «етти йиллик» юришлари даври (1398 — 1404) гача, қудратли Усмонли турклар империясига қарши уруш бошлашга қадар яққол намоён бўлган эди. 14- аср охири — 15- аср бошларида Яқин Шарқда мураккаб сиёсий вазият вужудга келди. Бу вактда бир томондан ҳарбий қудрати тобора ортиб бораётган Туркияning Болқон ярим ороли давлатларига нисбатан таҳди迪 кучайиб, бутун Европани ҳавф остига solaётган бўлса, иккинчи томондан, бу қудратли давлатнинг ўзи Farbga томон шиддат билан бостириб келаётган ҳавфли рақиб —

Амир Темур қўшинлари билан тўқнашиш таҳликаси остида қолган эди. Натижада Кичик Осиёда икки истилочи — ўша вақтда ўз ҳарбий курдати жиҳатидан энг юксалган Темур билан Фарбий Европага даҳшат солиб турган Боязиднинг манфаатлари ўзаро тўқнашди. Бундай сиёсий вазиятда Туркияга қарши душман кучларининг маълум даражада бирлашуви табиий эди. Авваламбор Боязиддан енгилиб, ўз ер ва мулкларидан маҳрум бўлган Кичик Осиёдаги майдада сultonликларнинг ҳоким ва амирлари Темурдан мадад истаб, унинг Корабоғдаги ўрдugoҳига бориб шаноҳ топадилар. Византия ва Фалатиядаги Генуя ҳокимининг ноиблари, Франция қироли ҳамда Султония шаҳрининг католик миссионер (таблиц) лари нажот истаб Темурга мурожаат қиласидилар. Туркия султони Боязидга бирлашиб зарба бериш мақсадида Византия императорининг Константинополдаги ноibi Иоанн VII Палеолог ва Генуянинг Перадаги (Константинополь яқинидаги мавзе) ҳокими Трабзон (Трапезунд) императори Мануил III воситасида Темурни Туркияга қарши юриш бошлишига ундейдилар. Бунинг эвазига улар ҳарбий юриш вақтида унга ёрдам бериш ҳамда Константинополь ва Перанинг Боязидга тўлаб келган божини бундан буён Темурга тўлашга ваъда қиласидилар. Бундай таклиф шубҳасиз, Темурга мақбул бўлади. Шундай қилиб, 14- аср охири — 15- аср бошларида Туркия империясига зарба бериш учун қулай сиёсий вазият вужудга келади.

Бу даврда Темур Боязид билан ўзаро дипломатик ёзишмалар олиб бориш билан бир қаторда, Туркия билан бўлажак тўқнашувда

Трабзон ва Константинополнинг ҳарбий кемаларидан фойдаланишга ҳаракат қиласди. Шу максадда у Генуя ва Венецияга совға-саломлар ҳамда мактублар билан Ватикан вакили архиепископ Иоанн Галонифонтибус бошчилигида элчилар юборади.

Ўзаро ёрдам масаласида Темур Константинополь императорининг ноиби Иоанн VII Палеолог билан ҳам ёзишмалар олиб боради. Темурнинг 1402 йил 15 май куни Иоанн VII Палеолог номига йўллаган хатининг мазмунига қараганда, Константинополь императори ва Генуянинг Перадаги ҳокими Боязидга қарши курашда Темурга хизмат қилиши, ҳатто унга «одамлар ва ҳар қайсиси 20 тадан 40 ҳарбий кема билан» ёрдам бериш мажбуриятини ўз зиммаларига оладилар. Буни Испания элчиси Клавихо ҳам ўз кундалик дафтарида қайд қилиб ўтади.

Темур бу даврда Франция қироли Карл VI (1380 — 1422), Англия қироли Генрих IV (1399 — 1413) ҳамда Кастилия ва Леон қироли Генрих III де Трастамара (1390 — 1407) лар билан дипломатик алоқалар ўрнатиб, ёзишмалар олиб боради. Бу давлатлар орасида айниқса Франция Византия империяси тақдирига бефарқ қарай олмас эди. Шу боисдан Франция фуқаролари ҳисобланган генуяликларнинг ер ва мулкларини, айниқса Галатиядаги мустамлакаларини ҳимоя қилиш учун Карл VI ўз навбатида Темурдан мадад қутар ва у билан дипломатик алоқалар ўрнатишга интилар эди. Темур ва Карл VI ёзишмаларида қайд этилишича, соҳибқирон қиролни жиддий қўллаб-қувватлайди. Шундай қилиб, Темурнинг Кичик Осиё ва Фарбий Европа дав-

латлари билан олиб борган дастлабки дипломатик ёзишмалари ва элчилик алоқалари унинг Ғарбга — Туркия устига юриши муносабати билан бошланиб, улардан асосан Боязидга қарши биргаликда курашиш режалари кўзда тутилади. Бироқ Анқара яқинида туркларнинг икки юз минглик кўшини устидан қозонилган буюк ғалабадан сўнг Темурнинг Ғарбий Европа давлатлари билан бўлган алоқаларининг мазмuni тубдан ўзгарида. Эндиликда Темур улар билан дўстона муносабатларни мустаҳкамлаш ҳамда элчилик ва ўзаро савдо-сотиқ алоқаларини йўлга қўйиш каби масалалар билан чекланади.

Византия императоридан бож олиб, уни билвосита бўйсундириш билан кифояланган Темур, 1402 йил ёзида Франция ва Англияга маҳсус элчилик юборади. Элчиликка замонаси нинг моҳир дипломати Архиепископ Иоанн Галонифонтибус бошчилик қиласди. Иоанн орқали Темур Карл VI ва Генрих IV номларига маҳсус мактублар йўллади. Элчилар Парижга 1403 йил майда етиб борадилар. Бу ерда Иоанн тантанали вазиятда Темурнинг Туркия устидан қозонган ғалабаси, султон Боязидни асирга олингани, турклар асири олган христианларни озод қилингани тўғрисида хабар берар экан, икки мамлакатнинг савдогарлари учун эркин савдо муносабатлари олиб борилишини таъминлаш ва агар кирол ҳамда герцоглар рози бўлсалар, бу эркин савдони тегишли битим ёки шартнома билан мустаҳкамлашни таклиф этади. Бунинг учун авваламбор мунтазам ўзаро элчилик алоқаларининг барқарорлиги лозим эди. Шу боисдан Темур 1402 йил 1 августда Франция қироли Карл VIга йўллаган макту-

бида бу ҳақда қўйидагиларни алоҳида таъкидлаган эди: «Бундан кейин сизнинг (одамларингиз) бизнинг ерларимизга ва бизнинг (кишиларимиз) сизнинг ўлкангизга ўтган аждодларимиз давридагидек, бориб-келиб турсалар, сизнинг ва бизнинг номимизни ҳамма жойда олқишилаб турсалар, мамлакатимиз савдогарлари учун фойда келтиришса, кўп хурсанд бўлар эдик. Шуни ҳам айтиш керакки, эндиликда бизнинг юртимизда савдогарларингизнинг хавфсизлиги таъминланади».

Франция қироли Карл VI 1403 йил 15 июнида Темурга йўллаган жавоб мактубидан маълум бўлишича, Темур таклифлари Франция томонидан мамнуният билан қабул қилинган. Демак, Темурнинг Анқара жангидан кейин Франция саройи билан олиб борган ёзишмалари ўзаро савдо шартномаси тузишга каратилган дипломатик ёзишма бўлиб, бу масалада Ватикан вакили архиепископ Иоани Галонифонтибус муҳим роль ўйнаган. Унга Франция қироли Карл VIning жавоб хатини Темурга етказиш масъулияти юкланган.

Темур давлати билан Англия ўртасида ўзаро дипломатик алоқалар ўрнатилишида ҳам Ватикан вакилининг воситачилик роли катта бўлди. Худди шу даврда у Темур давлатининг ғарбий вилоятлари ҳокими Мироншоҳ (1366 — 1408) билан Англия қироли Генрих IV ўртасида олиб борилган дипломатик ёзишмаларда фаол қатнашди. 1393 йилда Шимолий Эрон, Ирок, ҳамда Табриз ва Султонияни ўз ичига олган (илгари Ҳулокуийлар тасарруфида бўлган) мулкларга ҳоким қилиб тайинланган Мироншоҳ Темурнинг кексайиб қолган даврида Ғарбий Европа хукмдорларининг дикқат-эъ-

тиборини ўзига жалб этади. Бу даврда Мироншоҳ Европа давлатлари билан ўзаро савдо алоқаларини жонлантириш мақсадида христиан руҳонийларига ҳайриҳоҳлик билдириб, савдогарларнинг хавфсизлигини таъминлаш борасида чора-тадбирларни амалга оширади. Шу сабабли Ғарбда Мироншоҳ тез орада «католик динининг хомийси сифатида» шухрат козонади.

Темур, Мироншоҳ ва Генрих IV ларнинг ўзаро дипломатик ёзишмаларидан маълум бўлишибча, Англия билан элчилик алоқаларини ўрнатиб, савдо-сотиқни жонлантириш йўлида олиб борилган ҳаракатларда, айниқса Мироншоҳнинг ташаббуси катта бўлган. Чунки буюк Темур империясининг Ғарбий давлатлар билан олиб борган дипломатик ва савдо алоқалари даставвал Мироншоҳ тасарруфидаги ўлкалар орқали ўтар эди. Бундан авваламбор ушбу вилоятларнинг ноibi манфаатдор эди. Чунки Мироншоҳ қўл остидаги мулкларнинг ғарбий чегаралари Европа давлатларининг сиёсий ва иктисадий доирасидаги Болқон яrim ороли орқали Ўрта денгиз мамлакатлари билан туташган эди. Англия киролининг 1403 йилнинг ўрталарида Темур ва Мироншоҳга йўллаган жавоб мактубларида улар билан шартнома тузиш истагини изҳор этади ва шу мақсадда Англияning аҳволи ҳамда шарт ва шароитларидан яхшигина хабардор бўлган Архиепископ Иоанин вакил тайинлаб, унга тўла ишонч билдиради. Англия қироли Генрих IV 1403 йил 15 июнда Темурга ёзган жавоб мактубида «ўзаро алоқаларимиз доирасини кенгайтириш, давлатларимиз савдогарларнинг бир-бирлари билан илгари, аждодлари-

миз даврида ` бўлганидек, учрашиб туришларини таъминлаш ниятидамиз», деб таъкидланган эди.

Миср ва Туркия султонлари устидан қозонилган ғалабадан сўнг Темур Ғарбий Европада янада кенг шухрат қозонди. Европа мустабидларининг Шарққа бўлган азалий қизиқиши ва интилиши янада кучайди. Айниқса Кастилия (Испания) қироли Генрих III Шарқ билан жуда ҳам қизиқиб қолган эди. У Темурнинг Туркия султони Боязидга қарши олиб борган шиддатли жангу жадалларини дикқат билан қузатиб боради. 1402 йилнинг баҳорида Пайо де Сотомайор ва Эрнан Санчес Паласуелос бошлигига дастлаб Испания элчилари Темурнинг Кичик Осиёдаги қароргоҳига юборилади. Элчиларга Темур ва Боязидларнинг кучкудрати, бойлиги ва армиясининг ададини билиш ҳамда улар қўл остида яшаётган халқларнинг урф-одатлари, дини ва қонунлари ҳакида аниқ маълумотлар тўплаш топширилади.

Ғалаба муносабати билан ташриф буюрган Шарқ ва Ғарбнинг кўпгина давлатлари элчилари қаторида Испания элчилари ҳам Темур томонидан қабул қилиниб, қирол номига ёзилган махсус мактуб ва инъомлар билан қузатилади. Уларга қўшиб Темур Мухаммадқози исмли ўз вакилини ҳам Испанияга элчи қилиб юборади. Бунга жавобан Генрих III ўзаро дўстлик муносабатларини мустаҳкамлаш максадида 1403 йилда Темур хузурига иккинчи марта махсус элчилик юборади. Унга Руи Гонзалес де Клавихо бошлиқ қилиб тайинланади. 1403 йил 21 майда Испаниядан жўнаб кетган элчилар денгиз орқали Константинополга, у ердан Трабзонга келишади. Бу ердан ку-

руқлик орқали Эронни кесиб ўтиб Балхга етиб келишади. Бу шаҳар яқинида Амударёдан ке-чиб ўтиб, аввал Термиз ва Кеш шаҳарларида бўлишади, сўнгра Самарқандга ташриф бую-ришади. Испания элчилари Самарқандда Темур томонидан тантанавор қабул қилиниб, уларга катта эътибор ва зўр хурмат кўрсати-лади. Темурнинг Самарқанд ва унинг атрофи-да бино қилдирган хашаматли сарой ва боғ-ларида ўтказилган расмий қабул ва тантана-ли маросимларда Испания элчилари Хитой, Ҳиндистон, Рум, Зобулистон, Ирок, Шом (Су-рия), Миср, Олтин Ўрда, Сақлаб (Руссия) ка-би Шарқ ва Фарбнинг кўпгина мамлакатлари-дан келган элчиларнинг барчасидан ҳам юқо-рироққа ўтказилиб, уларга алоҳида эътибор берилади. Расмий қабул вактида Испания эл-чилари «Хитой подшосининг элчисидан паст-роқда ўтирганини кўриб қолган Темур, — деб ёзган эди бу ҳақда Клавихо ўз кундалиги-да, — уларни тўрга, Хитой элчинини эса паст-роққа ўтқазишни буоради». Ўрта аср дипло-матиясида бундай расмиятликка алоҳида эъ-тибор берилган. Чунки расмий қабул ва тан-танали маросимларда элчилар учун белгилан-ган маҳсус жойлар давлатлар ўртасидаги му-носабатларнинг рамзий даражасини кўрсатар эди.

Клавихо бошлиқ Испания элчилари 1404 йилнинг сентябрь — ноябрь ойларида Самар-қандда бўладилар. Темурнинг Хитойга юриши муносабати билан бошқа кўпгина давлатлар-нинг элчилари қатори Испания элчилари ҳам 1404 йилнинг 21 ноябрида Самарқанддан жў-натиб юборилади. Клавихо Испанияга 1406 йилнинг март ойида қайтиб келади. Орадан

бир ой ўтгач, Клавихо Самарқанд сафарида бўлган Испания элчилиги ҳақидаги ахборотни ёзиб Кастилия қироли Генрих III га топширади. Кейинчалик унинг бу ахборотномаси «Буюк Темур тарихи» ва «Темур қароргоҳи Самарқандга сафорот кундалиги» номлари остида испан тилида бир неча бор нашр қилинади.

Темур вафотидан сўнг салтанатда бошланган сиёсий бошбошдоқлик ва уни бир қанча мустакил давлатларга бўлиниб кетиши оқибатида Фарбий Европа давлатлари билан Темурнинг ўрнатган бевосита савдо ва элчилик алоқалари аста-секин сусайиб, кейинчалик эса бутунлай барҳам топди. Бу, шубҳасиз, Ўрта Осиёнинг Фарбий Европа ва унда шаклланаётган жаҳон бозоридан ажралиб, Ўрта осиёликларнинг дунё халқарининг ижтимоий ва иқтисодий тараққиётидан четда колишининг бошлиниши эди.

ТЕМУРИЙЛАР ВА УЛУҒБЕК ДАВЛАТИ

Темурнинг жасади Самарқандга олиб келиниб дағн этилиши ва мархумнинг мотам маросимлари тугар-тугамас, ворислар ўртасида тожу таҳт талашуви бошланади. Ўша пайтларда Самарқандда сарой доирасида бекарорлик ва парокандалик ҳукм сурар эди. Гарчи Темурнинг ўртанча ўғли Мироншоҳ ҳамда Хурсон ноиби оқил ва тадбиркор кенжак ўғли Шоҳруҳ Мирзолар барҳаёт бўлсалар-да, соҳибқирион ҳаётлик чоғидаёқ ўзига валиахд этиб на бираси — ўша вактдаги Ҳиндистон ва Қобул вилоятларининг ҳукмдори Пирмуҳаммадни тайинлаган эди. Пирмуҳаммадни таҳтга ўтқазиш

тарафдолари кучли бўлса-да, бироқ Мироншоҳнинг ўғли Халил Султон Мирзо 1405 йилнинг 18 март куни Самарқандни эгаллаб, ўзини Мовароуннаҳрнинг олий хукмдори деб эълон қиласди. Пирмуҳаммаднинг йўлини тўсиб, унинг режаларини бузиб юбориш ниятида ҳатто у Амударёнинг ўнг томонидаги ерларни ҳам ўз тасарруфига олади.

Халил Султон гарчи Темурдан қолган ҳазиналар воситасида соҳибқироннинг нуфузли аъён ва киборларидан маълум қисмини ўз тарафига оғдириб, Мовароуннаҳр тахтини эгаллаб олган бўлса-да, аммо кўп вакт ўтмай, у Темурнинг садоқатли амирлари, вилоят ноиблари ва шаҳзодаларнинг кучли норозилиги ва исёнига дуч келади. Биринчи бўлиб Туркистон ҳамда Фарғонанинг ҳокимлари Шайх Нуруддин билан амир Худайдод Халил Султонга қарши исъён кўтарадилар. Ҳатто унинг ўз укаси Мирзо Султон Ҳусайн Амударёнинг чап соҳили вилоятларида ўз ҳокимиятини ўрнатмоқ ниятида акасига қарши бош кўтаради. Ўз навбатида Темур тахтининг асосий валиаҳди Пирмуҳаммад Амударёдан кечиб ўтиб, Халил Султонга қарши Насафга томон аскар тортади. Темур салтанатида бошланган ўзаро урушлар шу тариқа авж олиб кетади.

Оқибатда Хурросонда Шоҳруҳ Мирзо; Балх, Фазни ва Қандаҳорда Пирмуҳаммад; Фарбий Эрон ва Озарбайжонда Мироншоҳнинг ўғиллари Умар Мирзо билан Абубакр Мирзолар ҳокими мутлоқ бўлиб оладилар. Сирдарёдан шимолда жойлашган вилоятлар: Туркистон, Саброн, Ўтрор, Сайрам амир Бердикекнинг тасарруфида қолади. Ўратепа билан Фарғонани амир Худайдод Ҳусайнин эгаллаб олади. Хоразмни

эса Олтин Ўрданинг нуфузли амирларидан Иди-ку Ўзбек босиб олади.

Гарчи Шоҳруҳ 1405 — 1408 йилларда Халил Султондан Самарқандни тортиб олиб, отаси Амир Темурнинг тожу таҳтини эгаллашга ҳаракат қиласа-да, аммо уддасидан чиқа олмайди. Бунга Балх, Сейистон, Хурросон ва Озарбайджонда темурий шаҳзодалар ва айрим иқтидорли амирларнинг бирин-кетин кўтариб турган ғалаёнлари жиддий тўсқинлик қиласиди. Ўзаро таҳт талашиш натижасида Темурнинг валиаҳди Пирмуҳаммад ва ўртанча ўғли Мироншоҳ ғалаён ва фитналарнинг курбони бўладилар. Пирмуҳаммад 1407 йил 22 февральда вазири Пир Али Тоз бошлиқ фитначилар қўлида шаҳид бўлади. 1408 йил 22 апрель куни Қорақуюнли туркманларининг қабила бошлиғи Қораюсф билан бўлган жангда Мироншоҳ ҳалок бўлади. Озарбайжон ва Ирок вилоятлари темурийлар қўлидан кетади.

1409 йил баҳорида Мовароуннаҳрда вазият янада кескинлашади. Амир Ҳудайдод Ўратепа ва Шоҳруҳия шаҳарларини осонгина қўлга киритиб, Самарқандга томон аскар тортади. Шероз яқинида Зарабшон дарёси бўйида содир бўлган жангда Халил Султон қўшини мағлубиятга учрайди, ўзи эса асирга олинади. Ҳудди шу даврда Сейистон ҳокими Шоҳ Қутбuddин ва Кирмон ҳокими Султон Увайсларинг қўзғолонини бостириб, бу вилоятда тўла осойишталик ўрнатишга улгурган Шоҳруҳ эндиликда бутун эътиборини Мовароуннаҳрга каратади. Чунки у ота юртидаги ҳодисаларга лоқайд қарай олмасди. 1409 йил 25 апрелида у Амударёдан ўтиб, Самарқанд сари юриш

Килади ва жангиз шаҳарни эгаллашга мусар бўлади.

Темур вафотидан кейин қарийб беш йил давом этган ўзаро феодал уруш ва исёнлар, шубҳасиз мамлакат аҳолисининг иқтисодий ахволига кескин таъсир этиб, халқнинг жиддий норозилигига сабаб бўлган эди. Темурийзодалар олий ҳокимият учун, ноиблар ўз вилоятларида мустақил бўлиб олиш учун қурашардилар. Бундай бошбошдоқликка хотима бериш максадида Шоҳруҳ бошлиған харакат мамлакат фуқоросининг кўпгина табақалари томонидан қувватланади. Шу боисдан Шоҳруҳ Темур ҳукмронлиги ўрнатилган вилоятларни ўз қўл остига олишга ҳамда мамлакатда тинчлик ва осойишталиқ ўрнатишга муттасил харакат қилади. 1420-йилларга келиб у Темур меросининг, Сурия ва Арабистондан ташқари, асосий қисмини ўз тасарруфига олади. Шоҳруҳ бундан бўён мамлакатни бошқаришда Темурийзода ва нуфузли амирлардан иборат ҳокимларнинг аксариятига ишончсизлик билан қарайди. Уларнинг ўрнига деярлик ҳамма вилоятларда ўз ўғиллари ва набираларини ҳамда ўзига яқин тутган қариндошларини ноибликка тайинлайди. Шоҳруҳ Балх билан Бадахшон вилоятларини Иброҳим Султонга, Кобул, Ғазни ва Қандаҳорни Қайду Мирзога, Хурросоннинг бир қисмини ҳамда Ҳабушон, Нисо, Обивард вилоятларини Бойсункур Мирзога, Эроннинг ғарбий ўлкалари ҳамда Ироқи Ажамнинг бир қисмини Султон Мұхаммадга, Форс вилоятини Абдулла Мирзога суюргол тариқасида инъом қилди. Шу йўл билан мамлакатни бошқариш ёнгил бўлади, деб ўйлади. Бироқ, натижа Шоҳруҳ кутган-

дек бўлиб чиқмайди. Бунга Шоҳруҳ кейинроқ невараси Султон Муҳаммаднинг (Бойсунқур Мирзонинг ўғли) қилмишларидан сўнг ишонч ҳосил қиласди. Султон Муҳаммад Эронга ҳоким қилиб тайинлангач, бобосига ноиблик қилишдан бўйин тоблаб, ўзбошимчалик билан ўз ерларини кенгайтиришга киришади. Шоҳруҳ итоатсиз набирасига қарши қўшин тортишга мажбур бўлади.

Шоҳрухнинг узок ҳукмронлик даврида Темур давлатининг асосий қисми унинг қўл остида сақланиб қолса-да, аммо бу улкан мамлакат икки давлатга бўлинган эди. Улардан бири Амударёдан жанубда жойлашган Шоҳруҳ давлати бўлиб, унинг маркази Ҳирот шаҳри эди. Иккинчиси эса, Амударёдан шимолда Мовароуннаҳр ва Туркистонда вужудга келган Улуғбек давлати бўлиб, Самарқанд унинг пойтахти эди.

1409 йилда Шоҳруҳ Самарқанддан Ҳиротга қайтиш олдида ўн беш ёшли Мирзо Улуғбекни Мовароуннаҳр билан Туркистонга ҳоким қилиб тайинлайди. Шаҳзода балоғатга етгунга қадар давлатни бошқаришни Шоҳруҳ ўзининг содик амалдорларидан бири Муборизуддин Шоҳмаликнинг ихтиёрига топширади.

Улуғбекнинг асли исми Муҳаммад Тўрғай бўлиб, у Темурнинг Яқин Шарққа беш йиллик юришлари вақтида 1394 йил 22 марта Султония шаҳрида таваллуд топади. У Темур Ўрдугоҳи ва саройида катта онаси Сароймулхоним ва онаси Гавҳаршодбегимларнинг бевосита паноҳида тарбияланади. Соҳибқироннинг бошқа набиралари қаторида у Темурнинг ҳарбий юришлари ва сарой анъаналарида ишти-

рок этади. Тўрт ёшидан бошлаб Улуғбек қиссанхон Ҳамза ибн Али (Шайх Озорий) тарбиясида бўлади. Ундан хат, савод ва ҳисоб бўйича илк сабоқлар олади. Кейинчалик Улуғбекка оталиқ этиб амир Шоҳмалик тайинланади. Оталиқдан у давлатни идора қилиш санъати (лавозимларга мансабдор шаҳсларни тайинлаш, солик тўплаш, руҳонийлар, амалдорлар ва ўзга юртлардан ташриф буюрган элчиларни қабул қилиш каби тартиб қондалар) ни ўрганди. Улуғбек 12 ёшга қадам қўяркан, уни Мухаммад Султоннинг қизи Ўгайбегимга унаштиришади. Она томонидан Ўгайбегимнинг наслу-насаби Олтин Ўрда хони Ўзбекхон (1312 — 1342 йиллар) хонадонига мансуб бўлгани туфайли Улуғбек ҳам бобоси каби «кўрагон» унвонига сазовар бўлади.

Улуғбек давлати жанубда Амударё, Фарбда Бухоро воҳасига туташиб кетган Ўрганжий дашти (Марказий Қизилқум) нинг шарқий чеккалари, шимолда Сирдарёнинг куйи оқимидағи Сифноқ ва Ўтрор шаҳарлари, шарқ ва шимоли-шарқда Шарқий Туркистон билан чегараланар эди. Улуғбек, гарчи Мовароунаҳр билан Туркистоннинг ҳокими деб эълон қилинган бўлса-да, аслида унинг ҳокимияти даставвал факт Самарқанд, Бухоро, ва Насаф вилоятлари билангина чекланади. Чунки Шоҳруҳ, аввал бошдан Фарғонани то Ўзгангача Амирак Аҳмадга, Ҳисори Шодмонни Мухаммад Жаҳонгирга инъом қилиб, Улуғбекни бирмунча чеклаб қўяди. Туркистон эса Шайҳ Нуруддининг тасарруфида эди. Ўша вақтда у на Улуғбек ва на Шоҳруҳни тан оларди. Шунинг учун мамлакат хали нотинч эди.

Шайҳ Нуриддин Туркистон билан ҳам қа-

ноатланмайди. 1410 йилда у Мұхаммад Жаҳонгир билан ҳамда Янги ва Сайрам вилоятларининг ҳокими амир Абдулхолик шунингдек оқўрдалиқ хонзодалардан Чингиз Ўғлонлар билан иттифоқ тузиб, темурийларга қарши исъён кўтаради. Ўша йили 20 апрелда Самарқанд яқинидаги Қизилравот мавзеида исёнкор иттифоқчилар билан Мирзо Улуғбек ва Шоҳмаликларнинг қўшинлари ўртасида жанг бўлади. Жангда Улуғбек мағлубиятга учраб Калифга чекинади. Шоҳруҳ 1410 йилнинг ёзида исённи бостириш учун катта куч билан Самарқандга етиб келади. Шайх Нуруддин исёни бостирилгач, Сирдарёнинг ўнг сохилида жойлашган шаҳарлар: Тошкент, Ясси, Саброн, Сайром, Янги қайтадан темурийлар давлати таркибиغا қўшиб олинади ва бу ўлкаларни идора қилиш ҳам Улуғбекнинг зиммасига юкланди.

Ўша пайтларда Улуғбек билан Шоҳмаликнинг муносабатлари бузилиб қолади. Чунки шухратпарамот аталиқ Улуғбекни давлат интилага яқин йўлатмай, ҳатто у билан ҳисоблашмай ҳам кўйган эди. Шу сабабли Шоҳруҳ 1412 йилда Шоҳмаликни Самарқанддан олиб кетишга мажбур бўлади. Ўша вактдан бошлаб Мовароуннаҳр ва Туркистонни бошқариш батамом 18 яшар Улуғбек қўлига ўтади.

Мамлакатда маълум даражада ҳокими мутлақ бўлиб олган Улуғбек эндиликда Фарғонани амакиваччаси Амирак Аҳмад қўлидан тортиб олиб, бу ўлкада ўз ҳукмронлигини ўрнатишга интилади. Ўз мақсадини амалга ошириш учун у дастлабки мустақил ҳаракатини Фарғонага юришдан бошлайди. 1414 йилда у амирлари Мусо ака, Мұхаммад Тобон ва Али-

лар бошчилигида катта қўшин билан Фарғонага боради. Улуғбекнинг қўшинига бас келишга кўзи етмаган Амирак Аҳмад жангсиз Андижон ва Ахсини топшириб, Ўш ва Олай орқали Қашғарга қочади. Аммо орадан кўп вакт ўтмай Қашғар ҳокимининг мадади билан Фарғонани қайтариб олади. Ўш яқинида жангда Улуғбек қўшини мағлубиятга учрайди. Мусо ака, Муҳаммад Тобон ва Али каби номдор баҳодирлар ҳалок бўладилар. Бу воқеадан сўнг Улуғбек 1415 йилнинг баҳорида Фарғонага иккинчи марта қўшин тортишга мажбур бўлади. Бу гал ҳам Амирак Аҳмад Улуғбекдан чўчиб яна Қашғарга қочади. Шоҳруҳнинг Амирак Аҳмад номига ишончнома юбориб бу ишга аралашуви туфайли шоҳзодалар ўртасидаги ўзаро низо ҳал этилиб, Фарғона ҳам, Қашғар ҳам Улуғбекнинг қўлига ўтади.

1413 йилда Шоҳруҳ томонидан Хоразм Олтин Ўрда хонлари тасарруфидан қайтариб олингач, Улуғбек давлатининг ғарбий ва жанубий чегараларининг ҳавфсизлиги муқимлашган бўлса-да, аммо унинг шимоли-ғарбий ва шимоли-шарқий томонлари хали хавотирили эди. Шу сабабли Улуғбек бу даврда Дашиби Кипчоқда бошланган ўзбек шаҳзодаларининг ўзаро низоларига ҳамда Мўғулистонда авж олган ички курашларга жиддий эътибор беришга ва аралашишга мажбур бўлади.

Улуғбек кўмаги билан Дашиби Кипчоқ кўчманчи ўзбеклари улусида Бароқ ўғлон, Мўгулистонда Шермуҳаммад ўғлон ҳокимиятни қўлга оладилар. Бу шаҳзодалар орқали Улуғбек икки қўшни ўлкада ўз сиёсатини ўтказиши мўлжаллаган эди. Бироқ хонлар Улуғбекнинг ишончини оқламайдилар. Шундан сўнг

Улуғбек отасининг ризоси билан 1425 йилнинг эрта баҳорида Мўғулистон устига юриш бошлийди. Иссиққўл яқинида содир бўлган тўкнашувда Улуғбек мўғуллар устидан ғалаба қозонади ва катта ўлжа билан Самарқандга қайтади. Ўлжалар орасида икки бўлак нефрит (қош) тоши ҳам бор эди. Кейинчалик бу нефритдан Амир Темур сағанасига қабр тоши ясатирилади. Мўғулистон уруши Улуғбек томонидан мамлакатнинг яхлитлиги ва ҳавфсизлигини сақлаб қолиш мақсадида олиб борилган урушлар ичida энг зафарлиси бўлган эди. Бу зафарли юришнинг нишони тарзида Жиззах яқинидаги Илонўтти дарасида ҳижрий 828 (1428) йилда Улуғбек томонидан қоятошга ёздирилган ўзига хос «Зафарнома» ҳозирги кунгача сақланган.

Орадан икки йил ўтгач, 1427 йилда Улуғбек Даشتি Қипчоқда ўз сиёсий мавқенини мустаҳкамлаб олган Бароқ ўғлонга қарши юришга мажбур бўлади. Улуғбек ёрдами билан ўзбеклар улусида таҳтдор бўлиб олган Бароқ ўғлон, унинг мурувватини унутиб, эндиликда Сирдарё бўйидаги Ўтрор, Саброн ва Сигноқ сингари шаҳарлар ва уларнинг атрофидаги ерларга даъвогар бўлиб чиқади. Бу шаҳарлар атрофини талаб Сигноққача бўлган ерларни эгаллаб олади. Улуғбек Бароқ ўғлонга қарши қўшин тортади. Шоҳруҳ кичик ўғли Жўкийни қўшин билан тезда Улуғбекка ёрдамга юборади. Лекин Улуғбекнинг омади келмади. Бароқхон Сигноқ яқинида тунда Улуғбек қўшинига тўсатдан ҳужум қилиб унга қаттиқ зарба беради. Улуғбек аввал Тошкентга, сўнгра Самарқандгача чекинишга мажбур бўлди. Бароқ ўғлоннинг лашқари уни Самарқанд остоналари-

гача таъкиб қилиб боради. Ясси, Саброн, Тошкент, Шоҳруҳия, Самарқанд ва Бухоронинг теварак-атрофидаги қишлоқларни талаб қайтади. Бу мағлубиятдан кейин Улуғбек эл-юртва отаси олдида юзи шувит бўлиб, Самарқанд таҳтидан ва Мовароуннаҳр ҳокимлигидан ажралишига оз қолади. Чунки аҳоли орасида Улуғбек ва унинг қўшинига нисбатан норозилик пайдо бўлади. Сифноқ мағлубиятидан кейин Улуғбек, гарчи умрининг охиригача ўзга вилоятларга мустақил ҳарбий юриш уюштиришга журъат қилмаган бўлса-да, аммо 30 — 40- йиллари отаси Шоҳруҳ билан бирга Даشتி Қипчоқнинг Шарқий қисмини ўзига бўйсундирган Абулхайрхон (1428 — 1468)га қарши кураш олиб боришга тўғри келади. Кўчманчилар ҳар йили, айниқса қиши фаслида Мовароуннаҳрнинг ички ноҳияларига бостириб кирап ва ўтроқ аҳолини ғорат қилиб қайтардилар. Масалан, Абулхайрхон етакчилигига кўчманчилар 1431 ва 1435 йиллари Хоразмгача бостириб кириб, унинг ғарбий қисмини Урганч билан бирга забт этадилар. Бирок Даشتни Қипчоқ кўчманчилари ва Абулхайрхон билан курашиш Улуғбек билан Шоҳруҳ учун осон бўлмади.

Шундай қилиб, Мовароуннаҳрни идора этишда, айниқса мамлакат ташки сиёсатида Улуғбек, айрим холлардагина, мустақил ҳаракат қилган бўлса-да, аммо аслида у салтанат олий ҳукмдори Шоҳруҳнинг Мовароуннаҳрдаги интизомли ва итоаткор ноиби бўлиб қолади. Ҳутбага отасининг номини кўярди, тангалар ҳам Шоҳруҳ номи билан зарб қилинарди. Ташки ва ички сиёсатга алоқадор ҳар қандай масалани у отаси билан маслаҳатлашиб ва келишиб, унинг рози-ризолиги билан хал этишга

ҳаракат қиласи. Вакти-вакти билан у Ҳиротга катта совға-саломлар олиб борар, отасини улус ахволидан воқиф қилиб турарди, Мовароуннаҳр хирожининг бир қисмини унинг хазинасига жўнатиб туришга, Шоҳруҳнинг ҳарбий юришлари вактида унга маълум миқдорда аскар, от-улов, озиқ-овқат ва қурол-аслаҳа юборишга мажбур эди.

Шоҳруҳ 1447 йил 12 март куни невараси Султон Мухаммад (Бойсунқурнинг ўғли) исёнини бостириш вактида бетобланиб Рай вилоятида оламдан ўтади. Шоҳруҳ ва унинг фарзандлари, неваралари ҳукмронлиги даврида бошқа темурий шаҳзодаларнинг мавқеи жуда пасайиб кетган эди. Шоҳруҳ вафот этиши биланоқ Ҳурросон ва Моварунаҳрда улар ўртасида тожу тахт учун кураш яна авжга миниб, мамлакатни бекарорлик чулғаб олади. Одатга кўра, тахтга Шоҳруҳнинг тўнғич ўғли Улуғбек ўтириши керак эди. Аммо Бойсунқурнинг ўғиллари Олоуддавла билан Абулқосим Бобур Улуғбекка қарши ҳаракат бошлайдилар. Ҳурросон ва Ҳиротни Олоуддовла, Мозондарон ва Жўржонни Абулқосим Бобур, Ғарбий Эрон билан Форсни Султон Мухаммад эгаллаб, ҳокими мутлақ бўлиб оладилар. Мухаммад Жўкий (1444 йили вафот этган) нинг кичик ўғли Абубакир эса оғаси Мухаммад Қосимга қарши қурол кўтариб, ундан Балх, Шибирғон, Кундуз ва Бағлон вилоятларини тортиб олади. Ўзбошимча шаҳзодаларга қарши Улугбек қўшин билан чиқишига ва улар билан музокаралар олиб бориб келишишга мажбур бўлади. Чунки, 1447 йилнинг апрелида Олоуддавла Улуғбекнинг ўғли Абдуллатифнинг қўшинини Нишопур яқинида тор-мор қилиб, ўзини асирга

олган ва Ҳиротга келтириб Ихтиёруддин қалъасига қамаб қўйган эди. Абдулатифнинг ҳаётни таҳлика остида қолгач, Улугбек Олоуддавла билан сулқ тузишга мажбур бўлади. Ҳар икки тараф ҳам сиёсий вазиятга кўра урушни давом эттиришдан манфаатдор эмас эди. Чунки бошбошдоқлик авжига минганд, ҳар бир шахзода Ҳирот таҳтига даъвогар бўлиб, ўзича кураш олиб борар эди. Битимга кўра, Абдуллатиф озод қилиниб, Улугбек эса Ҳирот ва Ҳурсонга бўлган даъвосидан воз кечади. Бироқ кўп вақт ўтмай Абдуллатиф билан Олоуддавла муносабатлари яна кескинлашиб кетади. 1448 йилнинг баҳорида Улугбек ва Абдуллатифнинг 90 минглик бирлашган қўшини Ҳиротга юриш қиласи. Тарноб яқинида бўлган жангда Олоуддавла қўшини тор-мор келтирилиб, Ҳирот қўлга киритилади. Бу ғалабадан сўнг Абдуллатиф, гарчи бобоси Шоҳруҳнинг Ҳиротдаги таҳтига ўтиришга мұяссар бўлсада, аммо унда отасига нисбатан адоват пайдо бўлади. Чунки ғалаба тўғрисида теваракатрофга юборилган фатҳномаларда Абдуллатифнинг номи иниси Абдулазиздан сўнг тилга олинади. Унинг Ихтиёруддин қалъасидаги ҳазинаси Улугбек томонидан олиб қўйилиб, маълум даражадаadolatsizlik ва меҳрибонсизликка йўл қўйилган эди. Бу шубҳасиз, ўта шухратпараст, ҳамда мол-дунёга ўч Абдуллатиф учун етарли баҳонайи сабаб бўлади. У отасининг душманлари билан яширин тарзда тилбириктириб, зимдан Улугбекка қарши харакат кила бошлияди. Авваламбор Абдуллатиф Ҳиротда бор йўғи ўн беш кун ҳокимлик қиласи. Абдулқосим Бобур қўшинининг шаҳарга яқинлашиб келаётганидан хабар топиб, пойтахтни

жангиз бўшатиб, Мовароуннаҳр томон қочади. Улуғбек фармони билан Балҳга ноиб қилиб тайинлангач, вилоятда «тамға» (бож) ни бекор қилиб, савдогарларни ўз тарафига оғдириб олади. Отасидан норози бўлган амирларни атрофига тўплайди. Ҳатто Абўлқосим Бобур билан боғланиб, уни Улуғбекка қарши биргаликда курашишга ундейди. Шундай қилиб, Абдуллатиф ўз отасига қарши очикдан очиқ душманлик йўлига ўтади. Давлатнинг яхлитлигини саклаб қолмок учун Улуғбекда ўзининг исъёенкор ва маккор ўғлига қарши юриш килишдан бошқа илож қолмайди. Айни замонда мамлакатда сиёсий вазият жуда кескинлашиб, Улуғбекнинг аҳволи янада мушкуллашади. Бундай қалтис вазиятдан Даشتி Қипчоқ кўчманчилари ҳам фойдаланиб қолишга ҳарарат қилади.

Ҳиротдан Самарқандга қайтар экан, Улуғбек олд томондан Даشتி Қипчоқ кўчманчиларининг ҳужумига дучор бўлади. Абулхайрхон бошчилидаги кўчманчилар ўшанда Тошкент, Шоҳруҳия, Самарқанд ва Бухоро теварагидаги қишлоқларни талаб, подшоҳ ва йирик мансабдорларнинг шахар атрофидаги чорбоғ ва кўшкларини, жумладан Боғимайдон, Чилсутун, Чиннихона каби кўпгина гўзал меъморий қасрларни вайрон қиласидилар. Икки тарафдан келган душманлар билан тўқнашувлар оқибатида Улуғбек қўшини қаттиқ шикаст топиб, заифлашиб қолади. Шу вактда Улуғбекнинг Самарқандда вактинчалик ноиб қилиб қолдирилган кичик ўғли Абдулазизга қарши Самарқанд амирларининг норозилиги кучайиб, Улуғбекнинг уни бартараф қилишга мажбур бўлади. Отасининг қийин ахволда қолганини кузади.

тиб турган Абдуллатиф қулай фурсатдан фойдаланиб, бош кўтаради ва Амударёдан кечиб ўтиб, Термиз, Кеш ва Ҳузорни осонгина забт этади. Сўнгра Самарқандга қараб йўл олади. 1449 йил октябрда пойтахт яқинидаги Дамашқ кишлоғи ёнида қаттиқ жанг бўлади ва бу жангда Улугбек енгилади. Самарқанд амири Мироншоҳ Қавчин шаҳар дарвозаларини беркиттириб Улугбекни ичкарига киришга қўймайди. У Шоҳруҳияга ҳам киролмайди ва Абдуллатифга таслим бўлишга мажбур бўлади. Шаҳар қозиси Шамсуддин Муҳаммад Мискиннинг қаршилигига қарамасдан, Абдуллатиф Самарқанднинг жаҳолатпаст уламоларининг яширин фатвосини чиқартириб, отасининг ўлдирилишини уюштиради. Замонасининг машҳар олими ва ҳукмдори Мирзо Улугбек 1449 йил 27 октябряда 55 ёшида Самарқанд яқинида фожиали суратда шаҳид бўлади.

Шундай килиб, Улугбек Мовароуннаҳрни кирқ йил (1409 — 1449) идора қилди. Бу даврда мамлакатнинг сиёсий хаётида кескин кураш давом этганлигига қарамай, бобоси Темурдан фарқли ўларок, у шиддатли харбий юришлар уюштириб, қўшни мамлакатларни босиб олишга интилмади. Аксинча, у ўз давлатини мустахкамлангса, мамлакат бирлигини сақлаб колишга ва маданий ҳаётни кўтаришга ҳаракат килади.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ ИНҶИРОЗИ

Шоҳруҳ вафотидан кейин авж олиб кетган сиёсий кураш шухратпаст ва разил Абдуллатифни жаҳолатпастлик ботқоғига батамом

ботириб, уни ёвуз инсонга — отасининг қотилига айлантириди. Улуғбек шаҳид этилиб, орадан бир неча кун ўтгач таҳт даъвогарларидан қутулиш мақсадида у ўз иниси Абдулазизни ҳамда отасига содик бўлган амирларни ҳам ўлдиририб, темурийларнинг Мовароуннахдаги тоҷу таҳтини батамом эгаллаб олади. Гарчи ҳокимият мамлакат фуқароси томонидан «падаркуш», яъни «ота қотили» деб лаънатланган Абдуллатиф ва унинг тарафдорлари қўлига ўтган бўлса ҳам, аммо бу қаттол шаҳзода падари бузруквори таҳтида узоқ вакт ўтиrolмади. Орадан олти ярим ой ўтар-ўтмас Абдуллатифга қарши саройда фитна уюштирилиб, у 1450 йил 9 май куни ўлдирилади. Бу қабих қотилнинг калласи танасидан жудо қилиниб, Регистон майдонида Мирзо Улугбек мадрасасининг пештоқига осиб қўйилади.

Бундай мудҳиш воқеадан сўнг ҳокимиятга бир вактнинг ўзида Самарқандда Шоҳруҳнинг яна бир набираси, Улуғбекнинг севимли жияни ва куёви Мирзо Абдулла, Бухорода эса Мироншоҳнинг набираси Султон Абусаидлар подшоҳ қилиб кўтарилади. Абдулла мамлакатда барқарорликни тиклаш учун қўлидан келган барча чораларни кўрса-да, аммо у ҳам Самарқандда Темурийлар таҳтида узоқ вакт ўтира олмайди. У бор-йўғи бир йилдан сал кўпроқ ҳукмронлик қиласи. Аввал у амакиваччаси Абусаид билан, сўнгра қариндоши Олоуддавла билан курашади. Самарқандга бостириб келган Абусаид қўшинини тор-мор келтиради. Аламзода Абусаид Сирдарё бўйидаги Ясси ва Саброн атрофларига жойлашиб олади ва Мирзо Абдуллага қарши яна куч тўплайди. Даҳти Қипчоқ ўзбекларининг хони Абулхайрхонга ёр-

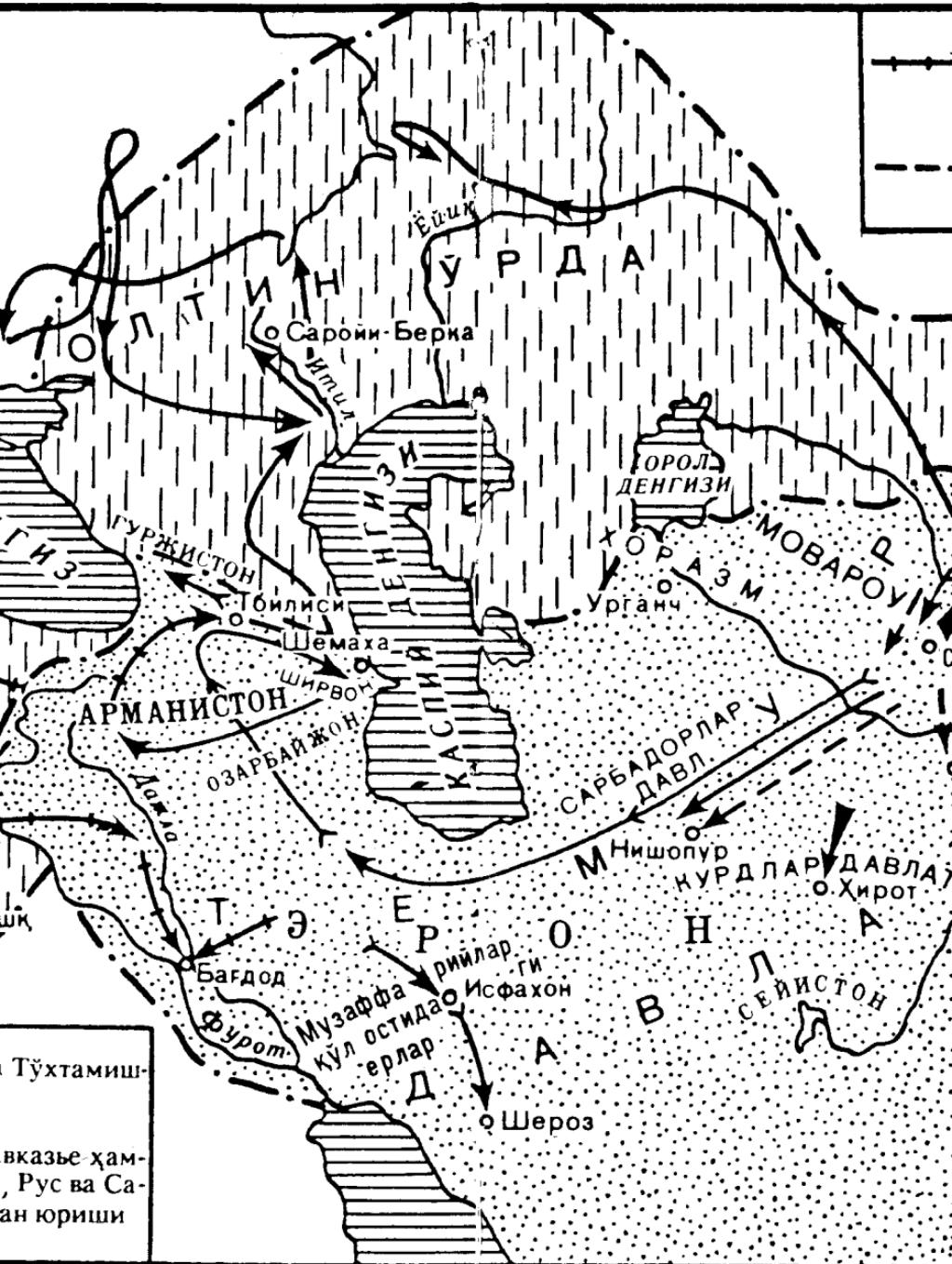
дам сўраб мурожаат қиласи. Катта ўлжалар беришни ваъда қилиб, Мирзо Абдуллага қарши у билан битим тузади.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда муттасил давом этиб турган ўзаро курашлар кўчманчи қабилалар учун жуда қўл келади. Улар мамлакатнинг сиёсий ҳаётига тез-тез аралашиб, ички низоларнинг у ёки бу шаҳзода фойдасига ҳал бўлишига фаол таъсир кўрсата бошлайдилар. 1451 йилда Абулхайрхон катта қўшин билан Абусаид иштирокида Тошкент, Чинос ва Жиззах орқали Самарқандга юриш қиласи. Шероз қишлоғи яқинида Булунғур анҳори ёқасида жанг бўлади. Маҳорабада иттифоқчилар ғалаба қозонади. Мирзо Абдулла жангда ҳалок бўлади. Шундай қилиб, Абулхайрхоннинг қўшинлари ёрдамида 1451 йилда Абусаид Самарқанд таҳтини эгаллаб, Мовароуннаҳрга хоким бўлиб олади.

Шоҳруҳнинг набираси Абулқосим Бобур 1452 йилда Ҳиротни эгаллаб, Темурийлар давлатининг Хуросон қисмини ўз тасарруфига кирилди. 1457 йил баҳоригача, яъни вафотига қадар Хуросонни ўз қўлида тутиб туради. Хуросон билан Мовароуннаҳр ўртасида низолар давом этади. Хуросонда феодал тарқоқлик авж олади. Темурийлар даври муарриҳларининг ёзишича, бу даврда Хуросон ўн бир бўлакка бўлиниб кетади. Ҳондамирнинг айтишича, уларнинг ҳар бири ўзича мустақил ҳокимлик эди. Астрободдан Сабзорорга қадарли ерларни Мирзо Ҷаҳоншоҳ ўзига қаратган эди. Балхда Абусаид ҳукмдорлик қиласи. Мирзо Султон Иброҳим Ҳиротда ўтириб, бошқаларга бўйсунмас эди. Мавлоно Аҳмад Ясовул Иҳтиёруддин қалъасини босиб олган эди. Мирзо Сул-

тон Санжар Марвда истиқомат қиласди. Мирзо Шоҳмаҳмуд Тусда туриб, ўз ҳаёлида истиқол нақшини чизарди. Пирко мўғул Нурота қалъасини ишғол қилган эди. Амир Абдулла Сарахс қўргонини мудофаа қиласди. Малик Қосим Валадий ва Амир Искандарий Қоражосуфлар Амир Халил билан иттифоқ тузиб Сейистон вилоятининг Фарроҳ ва Исфизоргача бўлган ерларини қўлга киритган эди. Хабушон қалъасида Ҳасан Шайхтемур сардорлик вазифасини ўтарди. Сабас қалъаси Амир Увайс Ховандшоҳ қўл остида эди. Обивард қалъасида эса Мирзо Олоуддавла қарор топган эди. Мамлакатнинг бир-бирига қарши бўлган майда бўлакларга бўлиниб кетиши, улар ўртасида уруш-талашларнинг тўхтовсиз давом этиши аҳолининг моддий ва маънавий ҳётига қаттиқ путур етказиб, иқтисодий жиҳатдан давлатни ниҳоятда танг аҳволга тушириб қўйган эди. Абулқосим Бобур Ҳуросонни батамом ўз тасрруфига кирита олмаган бўлса ҳам, ҳар ҳолда майда феодалларнинг мустақил ҳокимилигига барҳам беради. Бироқ 1457 йилда Абулқосим Бобур вафот қилгач, вазият яна мушкуллашади. Ҳуросонда ҳам, Ҳиротда ҳам ҳокимиятни даъво қилувчилар кўп бўлса-да, лекин уларнинг бирортаси давлатни идора қила оладиган кучга эга эмас эди. Бундай қулий вазиятдан фойдаланган Абусаид 1457 йилда Ҳирот таҳтини эгаллайди ва Темурийлар давлатининг ҳар икки қисмини бирлаштиришга муваффақ бўлади. Бироқ унинг ҳокимияти ҳам мустаҳкам эмас эди. Чунки Абусаид Ҳуросонда ҳам, Эронда ҳам вилоят ҳокимларининг мустақил ҳукмронликка интилишларига барҳам бера олмади, мамлакатда феодалтар

ХV АСР БОШИДА ТЕМУР ДАВЛАТИ

коклиги давом этди. Айниқса уни Абулқосим Бобур вафотидан кейин Хоразмни эгаллаб олган Султон Ҳусайн (Умаршайхнинг эвараси) нинг ҳарбий харакатлари ҳаммадан кўпроқ ташвишлантиради. Гарчи Абусаиддек кучли ҳокимга қарши курашиш қийин бўлса-да, Султон Ҳусайн 15- аср 60- йилларининг бошларида катта куч билан Ҳурсонда пайдо бўлади. У Ҳирот, Обивард, Нисо, Машҳад ва бошқа вилоятларда гоҳ муваффакиятли, гоҳ муваффакиятсиз тарзда ҳаракат қиласи.

1469 йилнинг эрта баҳорида Абусаид Озарбайжон, Ғарбий Эрон ва Ироққача бўлган вилоятларни эгаллаб турган Оққўюнлу туркманларига қарши юриш қиласи. Озарбайжондаги Мўғон чўлида Оққўюнлуларнинг ҳокими Узун Ҳасан (1453 — 1478) билан бўлган жангда Абусаид ҳалок бўлади. Унинг ворислари отаси ўлимидан сўнг, Султон Ҳусайн билан тўқнашишга журъат эта олмай, Мовароуннахрга қайтадилар. 1469 йил 24 марта Султон Ҳусайн Ҳурсоннинг ҳокими сифатида тантана билан Ҳиротга кириб боради. Натижада Темурийлар давлати яна икки мустақил қисмга: Султон Ҳусайн ҳукмронлигидаги Ҳурсон ҳамда Абусаид ворисларига ўтган Мовароуннахрга бўлиниб кетади.

Мовароуннахрда Абусаиднинг ўғилларидан аввал Султон Аҳмад (1469 — 1493), кейин Султон Маҳмуд (1493 — 1494) ва ниҳоят Маҳмуднинг ўғли Султон Али (1494 — 1501) мустақил ҳокимлик қиласи. Бироқ Мовароуннахр ҳукмдори, хусусан Султон Аҳмаднинг уқувсизлиги ва сусткашлиги туфайли мамлакатда феодал тарқоқлик янада авж олади. Бу вақтда Мовароуннахр деярлик мустақил бўлиб олиб,

ўзаро низолашаётган Темурий шаҳзодалар ёки мулкдор феодал зодагонлар бошчилик қилиб турган кўпдан-кўп вилоятларга бўлиниб кетган эди. Мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий ҳётида сўфиийлик таълимоти йирик намоёндаларининг таъсири беҳад кучайиб, унинг сиёсий турмушида ҳам улар муҳим роль ўйнай бошлаган эдилар. Масалан, мамлакат уруш хавфи остида қолиб, эл-юрт бошига катта ташвишлар тушган пайтларда сўфиийлик тариқотининг йирик намоёндаларидан бири Хўжа Убайдулло Ахрор (1404 — 1492) юрт бошига тушган мусибатларни даф қилиш йўлида бир неча бор жонбозлик кўрсатган эди. 1454 йилда Хуросон ҳокими Абулқосим Бобур Мовароуннахрга бостириб кириб, Самарқандни қамалга олганда, 1463 йили уч ҳукмдор: Самарқанд ноиби Султон Аҳмад бир тарафдан, Андижондан Фарғона ҳокими Умаршайх Мирзо билан Тошкент ҳокими Султон Маҳмудхон иккинчи тарафдан Ховос яқинида катта қўшин билан муқобил турганда, сўнгра Абдуллатифнинг ўғли Муҳаммад Жўқий билан Амир Нурсаидбек Нурота ва Шоҳруҳия теварагида кўзголон кўтарганида Хўжа Убайдулло Ахрор мажароларга қатъян аралашиб, рақибларни ярашишга мажбур этади.

Султон Ҳусайннинг давлати Амударёning жануб ва ғарб томонида жойлашган бўлиб, у ўз тасарруфида Хуросон, Хоразм ҳамда Эроннинг шарқий ва шимолий вилоятларини бирлаштирган эди. У темурийларнинг қарийб 40 йил ҳукм сурган сўнгги йирик давлати бўлиб, бу давлатда ҳам сиёсий вазият осойишта эмас эди. Хуросонда бетўхтов давом этган ўзаро феодал урушларига, шаҳзода ва амир-

ларнинг бошбошдоқлигига қарамай мамлакатнинг хўжалик ва маданий ҳаёти Мовароуннахрдагига қараганда анча юксак даражада бўлган. Мамлакатнинг обод этилиб, равнақ топшида, унда барқарорлик ўрнатиб, бирлигини сақлаб туришда замонасининг тадбиркор ва доно ҳукмдори Султон Ҳусайн билан бир қаторда буюк адиб ва давлат арбоби Алишер Навоийнинг ҳам хизмати ниҳоятда катта бўлди.

Алишер Навоий 1441 йилда Ҳиротда дунёга келган. Унинг имтиёзли барлос баҳодирларидан бўлган отаси ва бобосининг каттагина ер-сувлари ва бошқа мол-мулклари бўлган. Султон Ҳусайн билан Алишер мактабдош эдилар. Улар болалик чоғларидаёқ Ҳурсоннинг ҳукмдори Абулқосим Бобур хизматида бўлганлар. Унинг вафотидан сўнг Султон Ҳусайн билан Алишер 12 йил давомида бошқа бошқа шаҳарларда бўлишади. Ҳусайн бу даврда аввал Ҳоразмда, сўнгра Ҳурсоннинг Ҳирот, Обивард, Нисо, Машҳад ва бошқа вилоятларида «дарбадарликда» (қозоқликда) юриб куч тўплайди ва турли жойларда Абусаидга қарши исён кўтаради. Алишер Навоий бу йиллар Машҳад ва Ҳирот мадрасаларида ўқииди. Ўша пайтлардаёқ у шоирлик истеъоди туфайли катта шуҳрат қозонган эди. Ёшликтан Султон Ҳусайн билан яқин бўлган Алишер ўзига нисбатан Абусаидда адоват кайфиятини сезгач, Самарқандга кетиб, маълум муддат у ерда яшашга мажбур бўлади. Самарқандда у илм-фан ва шеърият билан машғул бўлди. Фалакиётшунослик, риёзиёт ҳикматшунослик, муҳандислик илмини ўрганди. Бу борада унинг мадрасада икки йил олган таъ-

лими катта роль ўйнади. У машхур олим, фалсафа, мантиқ, ҳуқук, араб тили, адабиёт ва поэтиканинг ўткир билимдони Фазлуллоҳ Абулайс Самарқандийдан сабоқ олади. Султон Ҳусайн бир неча йил давом этган машакқатли жанглардан сўнг ниҳоят 1469 йилда Ҳиротни эгаллагач, Навоийни ўз хузурига таклиф этади. Алишерни у дастлаб мухрдорлик лавозимига, 1472 йил бошида амир унвонини бериб, бош вазир қилиб тайин этади.

Султон Ҳусайн ҳукмронлигининг дастлабки даврида Алишер Навоий қўлидан келганча адолат ўрнатиб, ҳалқа ғамхўрлик кўрсатди, мамлакатнинг сиёсий ҳаётида катта роль ўйнади. У мамлакатда кучли, марказлашган феодал давлатнинг вужудга келиши, вилоятлар суғорилиб обод этилиши, қишлоқларда дехқончилик, шаҳарларда ҳунармандчилик ва савдонинг тараққий қилиши, адабиёт, санъат ва илм-маърифатнинг равнақи, давлатнинг ички барқарорлиги ва ташқи муносабатлари яхшиланиши, аҳолининг тинч ва осойишта яшashi учун барча имкониятлардан фойдаланди. Инсонпарварлик ғояларини рўёбга чиқариш учун ҳаракат қилди. Давлатнинг бутунилигини сақлаб қолиш мақсадида у Ҳурсонда кўтарилиган жиддий ҳалқ қўзғолонларини адолат тарозуси билан тинчлантирди. Лекин Султон Ҳусайн давлати Навоий кутганича бўлиб чиқмайди. Суюргол тартибига асосланган бу давлатда, бир томондан, вилоят ҳукмдорлари, хатто тожу тахт валиаҳдлари Бадиuzzамон ва Мұхаммад Султон исёнлари юз беради. Иккинчи томондан, оғир феодал зулми оқибатида Ҳирот ва вилоятларда ҳалқ қўзғолонлари кўтарилади. Учинчидан, ўз манфаатларини кўзла-

ган очкўз сарой аёнлари Навоий ва унга ҳамфирк бўлган шахсларга нисбатан фитна-фасодни ғоятда авж олдириб юбордилар. Бош вазирлик лавозимида турган Навоий 1476 йилда истеъро беришга мажбур бўлади. Кейинчилик уни саройдан, ҳатто пойтахтдан узоклаштиришга Султон Ҳусайнни ҳам кўндиридилар. Унинг мамлакат осойишталиги ва эл фаровонлиги учун қилган саъй-ҳаракатларига жиддий зарба берилади.

Мамлакатнинг сиёсий ҳаётида ҳукм сурган танглик, кўчманчи ўзбекларнинг Мовароуннаҳрда ҳокимиятни қўлга олишини, Темурийлар сулоласини ағдариб ташлашни осонлаштиради.

Темурийлар салтанатнинг шимолида ва унга бевосита ёндошган Дашиби Қипчокда ташкил топган Шайбон улусининг султонлари кучайиб бормоқда эдилар. Бу улуснинг чорвадор қабилалари тарихда «ўзбек», яъни «ўзига ўзи бек» номи билан шухрат топган эди. Чорвадор ўзбек қабилалари Мовароуннаҳр аҳолиси билан этник ва тил жиҳатдан жуда яқин эдилар. Мовароуннаҳрда содир бўлган сиёсий танглик ва парокандалик даврларида ўзбек султонлари гоҳ темурзодаларга ёрдам бериб, Самарқанд таҳтига улардан бирини ўтказиб, катта инъомлар олар, гоҳ лашкар тортиб унинг обод шаҳар ва қишлоқларини талаб қайтардилар. 15-аср охири — 16-аср бошида Шайбонийхон бошлиқ ўзбеклар Мовароуннаҳрга томон шиддат билан юриш бошлаганларида, уларга на Самарқанд ҳукмдори Султон Али Мирзо, на Бухоро ноиби Муҳаммад Боқи тархон, на Тошкент ҳокими Махмудхон ва на кексайиб қолган Ҳирот ҳукм-

дори Султон Ҳусайн ҳам бардош бера олмаган. Қисқа муддат ичида Темурийлар салтанини территориясини қўлга киритган Шайбонийхон бу диёрда ўз давлатини барпо этишга муяссар бўлди. Шу аснода темурзодалардан бўлган Фарғона ҳокими ёшгина Заҳириддин Муҳаммад Бобур Темурийлар салтанатини ҳимоя қилиш ва уни саклаб қолиш учун астойдил ҳаракат қилиб Шайбонийхонга қарши бир неча йил давомида муттасил кураш олиб борса-да, аммо мамлакатда ҳукм сурган оғир иқтисодий танглик ва сиёсий парокандалик шароитида у душман устидан галаба қозона олмайди. Ўз Ватанида омади келмаган Бобур Мовароуннахри тарк этиб, ўзгалар юртига чиқиб кетишга мажбур бўлади. Аввал у Афғонистонни, сўнгра Ҳиндистонни бўйсундириб, Европа адабиётида «Буюк мўғуллар» номи билан маълум бўлган Бобурийлар салтанатига асос солади. Уч асрдан ортиқроқ давр давомида ҳукм сурган бу давлат паноҳида Ҳиндистон бирлашади, юксалади, равнақ топади ва шухрат қозонади.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ҲЎЖАЛИҚ ВА ЕР ЭГАЛИГИ

Мамлакатда тез-тез содир бўлиб турадиган ўзаро ички урушларга қарамасдан 15- асрда ҳам Мовароуннахр ва Хурросоннинг шахар ҳамда қишлоқларида бирмунча ободончилик ишлари амалга оширилади. Мавжуд суғориш тармоқларини таъмирлаш ва кенгайтириш ҳамда янги ариқлар қазилиб, ободонлаштириш ишларига маълум даражада аҳамият берилади.

Деҳқончилик воҳаларининг сув таъминоти тартибга солинади. Даштларга сув чиқарилиб янги ер майдонлари ўзлаштирилади. Бу борада хусусий соҳибкорларнинг дашт жойлардан янги ёрларни очиш, коризлар қазиб, боғлар барпо қилиш ва қаровсиз қолган ташландик ёрларни суғориб обод этиш учун амалга оширилган ҳар қандай фаолият темурийлар томонидан қўллаб қувватланади. Ҳатто бундай соҳибкорлар бир-икки йил давомида ҳамма солик ва тўловлардан озод этилади.

Бу даврда темурийлар ва уларнинг вилоят ҳокимлари томонидан Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Марв воҳаларида, Тус ҳамда Хирот ва унинг атрофида йирик суғориш иншоотлари барпо этилиб, айрим деҳқончилик вилоятларининг сув таъминоти тубдан яхшиланади. Темурийлар хукмронлик қилган даврда амалга оширилган энг йирик суғориш иншоотларидан бири Самарқанд воҳасида Зарафшон дарёсидан бош олувчи Дарғом анхоридан чиқарилган қадимги Анҳор каналининг қайта тикланиши бўлди. Замонасининг энг йирик суғориш тармоғи ҳисобланган бу канал орқали Зарафшон дарёси сувининг бир қисми Қашқадарёга ташланиб, унинг адогига жойлашган деҳқончилик ёрлари сув билан тўла таъминланади.

Бухоронинг қадимда суғорилган ёрлари бўйлаб олиб борилган археологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, мўғуллар босқини оқибатида бутунлай вайрон этилган воҳа сув хўжалиги 15- асрга келиб тўла тикланади. Унинг деҳқончилик ер майдони бир мунча кенгайиб, суғориладиган ёрлар чегараси Урганжий дاشти томон ичкарига қарийб 5 — 6 км кириб бо-

ради. Улуғбек хукмронлиги даврида (1409 — 1449) Бухоро воҳасининг жануби-шарқий чегарасига ёндашган Сомонжуқ даштига сув чиқарилиб, янги ерлар ўзлаширилади.

Мурғоб дарёсининг мӯғуллар босқини даврида бузиб ташланган бош тӯғони Султонбанднинг Шоҳруҳ томонидан тикланиши ва суғориш тармоқларининг лойқадан тозаланиши туфайли Марв шаҳри ва Мурғоб воҳаси сув билан етарлича таъминланди ҳамда сувсизликдан қуриб қолган шаҳар атрофидаги ерларга қайта сув чиқариб, дехқончилик ер майдони кенгайтирилди. Султон Ҳусайн Мирзо хукмронлик қилган даврда эса, унинг ташаббуси билан Марвиrudдан Янги ариқ чиқарилиб, каттагина ер майдони суғорилиб обод этилади.

Бу даврда Хирот ва Машҳад шаҳарлари атрофларида Алишер Навоийнинг ташаббуси билан амалга оширилган суғориш ишлари айниқса дикқатга сазовордир. Навоий Тус вилоятининг юқори қисмида жойлашган Чашмағул мавзеида Турукбанд сув омборини қурдиради. Ўн фарсах (60 — 70 км) узунликда маҳсус канал қаздириб Турукбанд сув омборида жамғарилган сув Машҳадга олиб келинади. Натижада Машҳад шаҳрида сув таъминоти яхшиланиб, шаҳар атрофидаги ерларга ҳам сув чиқарилади ва обод этилади. Бу даврда муҳандислик суғориш иншоотлари қуриш ишлари бирмунча тарақкий қиласиди. Темурийлар ва уларга тақлид қилувчи вилоят ҳокимлари томонидан Мовароуннаҳр ва Хурросон шаҳарлари атрофида истироҳат боғлари барпо этиш муносабати билан кўплаб суғориш тармоқлари чиқарилиб, улар тошховуз, дарғот,

наво, чигир, чархпалак, қайнама, шаршара, осма кўприк, хандак, тазар ва сардобалар каби турли-туман сув иншоотлари билан жиҳозланади.

Кишлоқ хўжалигига ғалла, сабзавот ва полиз^{*} экинларининг ўша даврда маълум бўлган деярли ҳамма навлари етиштирилган. Боғдорчиликка зўр аҳамият берилган, мевали дарахтларнинг кўпдан-кўп хиллари ўстирилиб, мамлакат аҳолиси ёзда тармева, киш ва баҳор мавсумларида эса қурук мевалар билан таъминланган. Хўжаликнинг асосий турларидан яна бири чорвачилик эди. Мамлакатнинг иқтисодий ҳётида айниқса яйлов чорвачилиги: йилқичилик, қўйчилик, жумладан қоракўлчилик, туячилик, қорамолчилик ҳамда подачилик муҳим ўрин тутган. Шубҳасиз, кишлоқ хўжалиги соҳасида етиштирилган моддий бойликлар хоҳ у дехқончилик, хоҳ чорвачилик маҳсулотлари бўлмасин оддий меҳнаткан халқнинг оғир ва машаққатли жисмоний меҳнати воситасида вужудга келтирилиб, унинг таксимоти мамлакат аҳолиси табақаларининг ижтимоий ва иқтисодий муносабатлари моҳиятини белгилаган.

Бутун 15- аср давомида Мовароунинаҳр ва Ҳурсонда аввалгидек ер ва мулқчиликнинг асосан тўрт шакли: мулки девоний давлат ерлари, мулк — хусусий ерлар, мулки вақф — мадраса ва ибодатхоналар тасарруфидаги ерлар ва ниҳоят жамоа ерлари бўлган. Дехқончилик ерларининг энг катта қисми давлат мулки ҳисобланган. Бу ерларга аввалгидек мамлакат хукмдори сulton ёки амирлар эгалик қиласиди. Темурийлар даврида давлат ерларини суюргол тарзида инъом қилиш кенг тарқалади.

Суюргол ерлари майдони, шарти ҳамда ер

ва ёрлиққа эга бўлган шахсларнинг табакаси жиҳатидан турлича бўлган. Одатда, шаҳар ёки вилоятлардан тортиб, то алоҳида қишлоқ-қача суюрғол шаклида инъом этилган. Бутун бир шаҳар ёки вилоятлар кўпинча хукмрон сулола намояндадари ёки йирик ҳарбий ва давлат мансабдорларига берилган. Бундай суюрғол ер ва мулклар кўпинча авлоддан-авлодга мерос бўлиб ҳам коларди. Суюрғол эгасига ўз суюрғоли доирасида амалдорлар тайинлаш, соликлар ва турли тўловларни тўплаш ҳамда айбдорларни жазолаш ҳуқуқи берилган. Абдураззок Самарқандийнинг ёзишича, Шоҳруҳ даврида Хоразм — Шоҳмаликнинг; Фарғона — Мирзо Аҳмаднинг; Тус, Маннхад, Обивард, Нисони ўз ичига олган Хурсон — Бойсунғур Мирзонинг; Кобул, Ғазна ва Қандахор вилоятлари Мирзо Қайду Баҳодирнинг суюрғоли эди. Суюрғол ёрлиғига эга бўлган вилоят хукмдорлари марказий ҳокимиятга фақат номигагина қарам бўлиб, одатда, улар деярли мустакил эди.

Суюрғол эгалари тобелигини кучайтириш мақсадида марказий ҳокимият баъзан улар тасарруфидаги ер майдонларини қисқартирар ёки уларнинг маъмурий ва адлия жиҳатидан ҳақ-хукуқларини чеклаб кўяр эди. Суюрғол эгаси марказий хукуматга бўйсунмаган тақдирда суюрғол хукуқидан маҳрум бўлар ва ҳоким унинг вилоятини бошқа шахсга берар эди. Бўйсунмагани учун Шоҳруҳ 1414 йилда Мирзо Искандарни, 1415 йилда эса Мирзо Бойкарони суюрғолдан маҳрум қилган.

Темурийлар даврида майдони жиҳатидан майда ва суюрғол эгасининг ҳақ-хукуқи анчамунча чекланган суюрғол ерлари ҳам бўлган.

Бундай майдাসуюрғол ерлари, одатда, хизмат кўрсатган кичик мансабдаги ҳарбийлардан тортиб, олий ҳукмдорнинг муңтазам гвардиясидаги аскарларигача берилган. Бобурнинг ёзишича, Султон Ҳусайн Бойқаронинг 14 минглик гвардияси ва 40 минглик муңтазам қўшини (фул)нинг ҳар бир аскарига 80 жариб, яъни 40 танобдан ер беришган.¹ Навкарларга беришган бу ерлардан ҳам мутлақо солиқ ва тўловлар олинмаган.

Дехқончилик майдонларининг бошқа каттагина қисми мулк мақомидаги хусусий ерлардан иборат эди. Шубҳасиз, йирик мулкдорларнинг катта ер майдонлари ҳам, меҳнаткаш зироатчиларнинг майдадай пайкаллари ҳам, хусусий мулк ерлари қаторига кирган. Мулк ерларининг катта қисми маъмурий, ҳарбий ва диний арбобларнинг тасарруфида бўлган. Масалан, энг йирик мулкдорлардан Ҳўжа Ахорнинг 1300 га яқин ер-мулки бор эди. Бу мулкдарнинг айримлари 300 қўшга² тенг бўлган.

Бу даврда бош ҳукмдор томонидан йирик мулк эгаларига бирон хизмати учун тархонлик ёрлиғи бериш кенг урф бўлган. Тархонлик ёрлиғини олган мулкдорлар барча солиқ, тўлов ва мажбуриятлардан озод қилинган. Тархонлик ёрлиғи, одатда, амир, бек, сарой амалдорлари, сайдлар ва бошқа юкори табака ва килларига беришган. Бундай ёрлиқни олишга муяссар бўлган мулкдор исмига «тархон» сўзи қўшиб айтилган. Тархонлар кўпчилиги жуда

¹ Жариб — 958 кв. м.; таноб — 2—2,5 минг кв. м.

² Бир қўш — бир жуфт ҳўқиз билан мавсумда ҳайдаб экиш мумкин бўлган ер майдони.

бой бўлган. Масалан, бу даврда Ҳирот атрофидаги мулклар Дарвешали Тархон, Самарқанд ва Бухоро атрофидаги катта ер майдонлари Абулали Тархон қўлида эди. Бобур Абулали Тархоннинг шохона ҳаётини тасвиirlар экан, унинг ҳашаматли саройи, хизматидаги уч минг кишидан иборат хизматкору навкарлари, ўтказган дабдабали тўй-томушалари, берган қимматбаҳо савғо-саломлари ва ҳалққа килган жабр-зулмлари тўғрисида ёzádi.

Темурийлар хукмронлигининг сўнгги даврида Бухоро, Самарқанд, Шаҳрисабз ва бошқа вилоятларнинг деҳқонларидан ҳамда шаҳар аҳолисидан йигиладиган давлат даромадларининг анчагина қисми тархонлар қўлида эди. Мовароуннахрда улар катта иқтисодий базага эга эди. Мамлакатнинг сиёсий ҳаётида ҳам тархонларнинг нуфузи кучли бўлиб, катта сиёсий хуқуқдан фойдаланаар эдилар. Ҳатто ўзаро нижоз-жанжаллар вақтида тархоннинг қўллаб-куватлаши бирорта вилоят ҳокимининг тақдирини белгилашда баъзан ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган.

15- асрда ҳам аввалги даврлардагидек катта ер майдонлари ва суғориш тармоқлари, шунингдек қўплаб дўкон, корхона, тегирмон, обжувоз, бозор, карvonсаройлар масжид, мадраса, хонақоҳ, мақбара ва мозорларга бириклирилиб, улар мулки вакф деб аталган. Меҳнаткаш аҳоли ўртасида эса вакфкор ерлар номи билан юритилган. Маълумки, Темур ва Темурийлар хукмронлиги даврида Мовароуннахр ва Хурсонда қўплаб масжид, мадраса, хонақоҳ, мақбара ва шифохоналар бино қилиниб, уларнинг барчаси вакф мулкига эга эди. Вакф мулкларидан тушган даромад масжид, мадра-

са, шифохона ва хонакохларнинг таъмири, жиҳози, шунингдек мутавалли, мударрис, табиб ва талабаларга бериладиган нафакалар ҳамда лангархона (мусофирихона) ва шифохоналарнинг кундалик харжлари (озик-овқат, ёқилғи ва ёритғичлари) учун сарф этилган.

Бу даврда дехкончилик ерларининг маълум бир кичикроқ қисми қишлоқ аҳолисининг умумий тасарруфида бўлган. Бундай ерлар қишлоқ тўплари ёки жамоаларининг мулки хисобланган. Жамоа ерлари мулкчиликнинг қадимий турларидан бўлиб, улар кўпроқ тоғ олди ноҳияларининг сувга ташкис жойларида бир мунча кенг тарқалган эди. Бундай жамоа мулкчилиги, одатда, кам сув тог жилғаларининг суви жамғарилган ёки ер ости сувларини ер юзига чиқарин учун қишлоқ жамоаларининг кучи билан барпо этилган ўта машакқатли ва мураккаб сув ишшотлари — кулфакли ҳовузлар (майда сув омборлари) ва коризлар воситасида ўзлаштирилган ерларда вужудга келган. Кўпчиликнинг иштироқи ва маблағи билан барпо этилган сугорни ишшотлари ва улар воситасида ўзлаштирилган ерлар жамоа мулкига айланган. Мулкчиликнинг бундай тури Темурйлар ҳукмронлиги даврида унчалик кенг тарқалмаган бўлса-да, харкалай мавжуд эди.

15- асрда Мовароуннахр ва Хуросонда ер эгаларини дехқон, экин майдонларига ишлов берувчиларни эса музорий (зироатчи) деб юритилган. Зироатчилар қишлоқнинг меҳнаткаш табақасига мансуб бўлиб, улар тўрт гуруҳга бўлинган: давлат ерлари (девон мулки) да яшовчи музорийлар; 2) мулкдорларнинг ерларини ишловчи музорийлар; 3) ўз ерига эга бўл-

ган дәҳқонлар; 4) вакф мулкларида яшовчи музорийлар.

Музорий давлат ёки вакф ерларида ҳам, тархон ёки суюргол эгалари каби йирик мулкдорларнинг ерларида ҳам ёлланма зироатчи бўлиб дәҳқончилик қилган. Уларнинг ҳосилдан оладиган хиссаси ер эгаларининг ердан ташқари, уруғлик, омоч, хўқиз, от ва арава кабиларни берганига караб белгиланган. Қандай ерда дәҳқончилик қилишидан катъи назар музорий ҳамма вакт соликларни тўлар ва мажбуриятларни ўтар эди.

Дәҳқончилик ерларида олинадиган асосий солик хирож (ёки мол) деб аталган. Хирож, асосан ҳосил етилиб, уни йиғиб олиш вактларида маҳсулот, баъзан пул ҳолида тўланган. Солик ҳосилга ва ернинг унумдорлиги ҳамда сув билан таъминланганлигига караб белгиланган. Чунончи, дарё, булоқ ва кориз сувлари билан суғориладиган обикор ерлардан хирож ҳосилнинг учдан бир қисми микдорида олинган. Агар ер эгаси хирожни пул хисобида тўлашга рози бўлса, унда ҳосилнинг учдан бир қисми бозор нархи хисобида пулга чакилган. Масалан, 1461 йилда Султон Абусаид вазирлари Ҳўжа Мухуддин Шерозий ва Ҳўжа Мавлоно Амирий Самаркандийни Мовароуниҳрга юбориб, уларга дудонг, яъни олтидан икки (33,3 %) микдорда хирож олишини буюради. Агар ҳосилнинг чўғи ўртачадан пастрок бўлса, хирож тўққиздан икки, яъни 22 % микдорида тўланган.

Лалмикор ерларнинг унумдорлиги обикор ерларга нисбатан паст бўлгани учун, лалмикорлик билан машғул бўлган музорийлар умумий ҳосилнинг олтидан бир, яъни 16,5 % дан

саққиздан бир, яъни 12,5 % гача миқдорида солик тўллаганлар.

Мулк ерларининг бир қисмидан ушр, яъни ҳосилнинг ўндан бир қисми (10 %) миқдорида солик олинган. Бундай ерлар, одатда, замонасининг илм-фан, маърифат ва маънавий ҳаётининг акобир ва ашрафлари қаторидан жой олган саййидлар, хўжалар, уламо ва машоийхлар тасарруфида бўлган. Масалан, 15-асрнинг энг йирик мулқорларидан Хўжа Ахрор ўзига қарашли қарийб 1300 ер-мулкидан ҳар йили Самарқанд хукмдори Султон Аҳмад ха-зинасига фақат ғалланинг ўзидан 80 минг бот-мон¹ миқдорда ушр тўлаб турган.

Бу даврда боғ ва дараҳтзорлардан мол сардаҳт, яйловлардан мол ўтлоқ ва сувлоқ каби соликлар олиниб, уларни тўплашда қадимдан расм бўлиб келган тартиб-қоидага амал қилинган. Чорва молларидан қирқдан бир, яъни 2,5 % миқдорда закот солиги олинган.

Ер соликлари, хирож, мол, ушр ва сардаҳт ҳамда чорва молларидан олинадиган закотдан ташқари фуқаро солик йиғиш ва унинг ҳисоб-китоби билан банд бўлган турли лавозимдаги маъмурларнинг ҳизмати учун ҳам бир қанча йиғимлар тўлашга мажбур бўлган. Мас., бундай йиғимлардан соҳиб жамона — ҳосил миқдорини белгиловчилар; мухассилони — солик йиғувчилар; зобитона — киримни бошқарувчилар; доруғона — доруголар; миробона — сув тақсимловчи мироблар фойдасига олинган. Булардан ташқари меҳнаткаш аҳоли фавқулодда ҳаражатлар учун аворизот ва тавож-

¹15- аср Мовароуннаҳр ботмони 20 кг. га teng бўлган.

жухоти хорижий каби одатдан ташқари соликларни ҳам тӯлаган.

Falла ғарам қилинмасдан бурун солик тўплаш қатъий ман этилганди. Солик муайян уч муддатда: саратон (июнь — июль), сумбула — мезон (август ва сентябрь) ва қавс (ноябрь) ойларида тўланар эди. Соликларни йиғиш пайтида соликчилар дехқон, чорвадор ёки боғбонга нисбатан зуғум ўтказмаслиги, жисмоний куч ишлатмаслиги ва ишни уруш-жанжалгача олиб бормаслиги зарур бўлган. Умуман қарздорларни банди қилиш ва занжир билан кишанлаб, уларга нисбатан каттиқ чоралар кўришга соликчиларнинг ҳакки йўқ эди.

Соликлардан ташқари меҳнаткаш аҳоли хукмдор ва унинг маъмурлари, суюргол эгалари ва тархонлар, шунингдек йирик мулкдорлар фойдасига муайян муддат текин ишлаб беришга мажбур эди. 15-асрда қурилиш ишлари кенгайиб, бу даврда қад кўтарган саройлар, жамоат бинолари, мудофаа ва сугориш иншоотлари ҳамда йўл курилиши ва тузатишларида меҳнаткаш аҳоли кучидан кенг фойдаланилган. Бундай ҳашар ишлар бегор деб аталган. Бегорда қатнашувчи ҳар бир ҳашарчи ишлаши учун керакли асбоб-анжомлар ва етарли емакларни ўзи билан олиб келиши лозим бўлган. Бу эса шубҳасиз, ҳашарчилар аҳволини янада мушкуллаштирас эди. Бу даврда хукмдор ва унинг маъмурларидан ташқари йирик мулкдорлар ҳам музорийларни бегор йўли б-н ишлатиш хуқуқига эга бўлган. Масалан, Хўжа Ахрор 300 қўш ердан 300 нафар музорийни бегорга чикара олган.

Бу даврда аҳолининг машакқатли бегор билан нақадар банд бўлиб қолганини Навоий:

Ер ҳолин англамоқ умидидин ноумид мен,
Халқнинг юз меҳнату бегоридин бекормен,

мисраларида очик ифодалаган.

Меҳнаткаш аҳоли гарданига бегордан ташкари яна бир қанча мажбуриятлар ва тўловлар ҳам юкланган эди. Гарчи Темур томонидан саришумор, хонашумор каби жон бош тўловлари ман этилган бўлса-да, аммо унинг ворислари замонида бундай тўлов ва мажбуриятлар аҳолидан олинаверган. Бунинг устига солик белгиловчи ва йигувчилар мумкин қадар аҳолидан кўпроқ солик ундириб олишга ҳаракат қиласар эди. Бу ерда 13- асрнинг машҳур мутафаккир шоири Шерозийнинг тубандаги сўзларини келтириш ўринлидир:

«Агар ҳукмдор ўз фукаросининг богидан бир дона олма олиб тановул қиласа, унинг яқинлари олма дараҳтини илдизи билан суғуриб кетадилар. Агар ҳукмдор халқнинг беш дона тухумини конунсиз олса, унинг лашкарлари халқнинг минглаб товуғини сиҳга тортиб юборадилар».

Шунинг учун ҳам Темур ва унинг баъзи бир ворислари солик миқдори ва тўлов тартибини бузмасликка, суистеъмолликни олдини олишга ҳаракат қилганлар. Тартибга риоя қилмаган айrim маъмурларни жазога тортганлар. Шунга қарамасдан, солик йиғувчиларнинг ўзбошимчалиги муттасил давом этаверган. Масалан, Султон Ҳусайн маъмурлари аҳолига ўзбошимчалик билан фавқулодда солик солгани оқибатида 1470 йилда Мұхаммад Ёдгор бош-

чилигида Ҳирот аҳолиси қўзғолон кўтаради. Навоийнинг саъй-ҳаракати ва ўзбошимча маъмурларнинг жазоланиши билан қўзғолон бостирилди. Султон Ҳусайн фармон чиқариб Ҳирот ва унинг атрофида яшовчи деҳқонлар, музорийлар ва ҳунармандларни икки йилга фавқулодда солиқлардан ва қўшинни боқиш учун солинадиган тўловлардан озод қилишга мажбур бўлади.

ҲУНАРМАНДЧИЛИК, САВДО ВА ПУЛ МУНОСАБАТЛАРИ

Мовароуннаҳр ва Хурсонда марказий ҳокимиятнинг маълум даражада барқарорлиги, йирик шаҳарлар ва булуклар (шаҳар атрофи) да амалга оширилган ободончилик ҳамда деҳкончиликнинг кенгайиши, шубҳасиз, мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин тутган ҳунармандчилик, савдо ва товар-пул муносабатларининг ривожланиши учун кенг йўл очиб беради. 15- асрда, хусусан унинг охирги чораги ҳамда 16- аср бошларида ҳунармандчиликнинг турли тармоқлари ривож топиб, истеъмол молларини ишлаб чиқариш ғоят кўпаяди. Ички чакана савдо ва пул муносабатлари кенгайиб, у шаҳар ва унинг атрофи аҳолисини, айниқса омилкор табақаларни ўз гирдобига камраб олади.

Бу даврда Мовароуннахрнинг Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Шоҳруҳия, Андижон, Термиз, Шаҳрисабз, Қарши ва бошқа кўпгина шаҳарлари ўзининг топографик қиёфаси, аҳолисининг касб-кори, ички ва ташқи алоқалари билан ўрта аср Шарқининг ҳунармандчилик

ва гавжум савдо марказларига айланади. Ҳунармандчиликнинг ривож топиб, унинг турли туман тармоқлар бўйича ихтисосланишининг кучайиши, шахарларининг тарихий топографиясини ҳам ўзгартириб юборади. Шахарларда ҳунармандчилик маҳаллаларининг сони ортиб, касб-ҳунар билан боғлиқ бўлган янги-янги гузарлар, кўчалар, бозор расталари, тим ва токлар (усти гумбазли бозор) вужудга кела-ди. Кўпгина шаҳарларда заргарон (заргарлик), мисгарон (мисгарлик), сўзангарон (игнасозлик), совутсозон (совутсозлик), сангтарашон (тоштарошловчилар), шишапазон (шиша пиширувчилар), чармгарон (кўнчилик), камонгарон, пичноқсозлик, эгарчилик каби ҳунармандчилик маҳаллалари бўлган.

Ҳунармандчилик соҳасида тўқимачилик, кулолчилик, чилангарлик (металл буюмлар ясаш), темирчилик ва бинокорлик етакчи ўринни эгаллаган эди. Бу даврда шаҳар ва қишлоқ аҳолиси, даштларда яшовчи ярим кўчманчи ва кўчманчи чорвадорлар ўртасида тўқимачилик маҳсулотларига талаб гоят катта эди. Шаҳарларда ип, ипак, жундан, зифир ва каноп толасидан турли хилдаги рангдор, гулдор ҳамда нафис ва дағал газмоллар кўплаб тўкиб чиқарилар эди. Масалан, ўша пайтларда оқ, яшил, малла, зангори, бинафша ва сурранг ип калаваларидан карбос, яъни бўз, гулдор чит, оқ сурп, нафис зарлар берилган фута; жундан олачалар; каноп толасидан қатон каби турли хил газламалар тўқилган. Бу матолар нисбатан арzon бўлиб, ундан ички кийимлар, устки либосларнинг астарлари, қўрпа-тўшаклар тикилган. Шаҳар ва қишлоқларнинг меҳнаткаш аҳолиси ҳамда даштлик чорвадор-

лар буткул карбосдан кийинган. Каноп толасидан қатон, зигир толасидан тўқилган таргу номли матолар анча пишиқ бўлган. Улардан жомаи қатоний деб аталган бирмунча қиммат чопонлар, қимматбаҳо тошлар қадалган арбоф қатоний тўнлар тикилган. Навоийнинг ёзишича, карбосга қараганда, қатон анча-мунча қиммат турган. Мехнаткаш аҳоли ўртасида гулдор чит ҳамда «Самарқанд ва Бухоро олачаси» каби газмоллар ҳам айникса қадрланган.

Ип ва ипакдан тўқилган нафис футадан салла, белбоғ ва аслзода ёшлар кийим-кечаклари тикилган. Ўша даврда футанинг бир белбоғлик ёки бир саллалик баҳоси Ҳиротда эллик танга турган.

Маҳаллий ва четдан келтирилган ипакдан турли нав шойи газламалар тўқиши кенг йўлга қўйилган эди. Манбаларда атлас, кимхоб, баниорас ва духобалар қаторида товланувчан ялтироқ хоро, нафис ва гулдор дебо каби шойидан тўқилган газмолларнинг номлари учрайди. Шойи матолар, кирмизи ва зангори духобалардан зарбоф либослар тикилган. Шойи матолар ва зардўзи буюмлар зеб-зийнатлар даражасида кадрланар ва улардан, асосан сарой аёнлари ва мулкдор табака вакиллари кийинар ва фойдаланаарди. Подшо ва сultonлар элчилар орқали бир-бирларига бошқа буюмлар қатори шойи ва нафис ип газламалар тухфа қиласар эдилар. Қимматбаҳо газмол ва буюмларнинг бир қисми чет мамлакатларга ҳам олиб кетилар эди. Мовароуннахрда Самарқанднинг зардўзи либослари, атласи ва кирмизи духобаси ҳамда Ҳиротнинг кимхоби айникса машҳур эди. Манбалардан маълум

бўлишича, 15- аср бошида Темур томонидан ўтказилган тантаналарда ҳунарманд ва савдо аҳиллари ҳам қатнашган. Унда Хиротнинг кимхоб тўкувчилари кўчма дастгоҳда мато тўкиб ўз ҳунарларини намойиш этишган. Духоба тўкиш ўша давр қўл меҳнати учун анча мурракаб касб ҳисобланган. Бу, шабҳасиз, Смарқандда тўқимачилик дастгоҳлари-ю, тўкиш санъатининг юксак даражада бўлганидан далолат беради.

Темурнинг ёғоч тобути устига ёпилган гулдор мато, Улуғбекнинг кийими, 15- аср обидаси Ишратхона макбарасида дафн этилган боланинг ярим чириган кафани қолдиқлари ҳамда Шохизиндада очиб ўрганилган темурийлар даврига мансуб мақбара даҳмасида сақланган йўл-йўл шойи тўн каби топилмалар 14- аср охири — 15- аср матолари тўқилиши юкори сифатли ва берилган ранго-ранг бадиий жилоси жихатидан мукаммал эканини, шунингдек тўқимачиларнинг асрий тажриба ва бой ҳунарманчилик анъаналарига эга бўлганини кўрсатади.

Шаҳарларнинг тўқимачилик маҳаллалари ва гузарларида, уларга яқин жойларда пиллакашлар, қалавачилар ҳамда мато ва калаваларга бўёқ берувчи нилчи рангрезлар, читга гул босувчи муҳркаш ва читгарлар ҳам истиқомат қиласади.

Бу даврда матолардан ташқари, жундан ҳар хил гулли, қалин патли ва тақир гиламлар, палослар ҳам тўқилар ва наматлар босилар эди. Намат уй-рўзғорда фақат тўшама сифатида эмас, балки ҳарбий иҳота кийимбошлар тайёрлашда ҳам кенг ишлатилар эди. Гилам, палос ва наматлар шаҳарли ҳунарманд-

лардан ташқари, қишлоқ, хусусан чорвадор аҳоли томонидан ҳам кўплаб тайёрланар эди.

15- асрда металлдан қурол-яроғ ва рўзғор буюмлари ясаш такомиллашди. Ҳунармандчиликнинг турли соҳаларига ихтисослашиш кучайди. Улар орасида мих ясовчилар (михчагарон), тақачилар (наълбандон), сим чўзувчилар (симкашон), пичоқчилар (кордагорон) каби турли хил буюмлар ясовчи усталар бўлган.

Бу даврда Самарқанд салтанат пойтахти сифатида аввалгидек қурол-яроғ ясаладиган марказ бўлиб қолади. Шахарда ҳатто маҳсус совутсозлар маҳалласи қарор топган эди. Қуролсозликда қилич, қалқон, ўқ-ёй, дубулға ва совутлар ҳамда жибалар ясаларди. Ҳокимлар, саркарда-амирлар учун ясалган маҳсус қурол-яроғлар олтин ва кумуш қопламали, қимматбаҳо тошлар қадалган нақшинкор бўларди. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Темур Гўри Амирга дафн этилгач, унинг деворларига олтин ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган кийимбошлари, қурол-яроғлари ва анжомлари осиб қўйилганди. Буюмларнинг энг кичигининг баҳоси таҳминан бутун бир вилоятнинг йиллик солиғига teng эди.

Шаҳарларда мисгарлик ҳам анча ривож топган эди. Мис ва жездан турли хил уй-рўзғор буюмлари ясалар ва майда мис чақалар зарб қилинар эди. Бу даврда ясалган мисгарлик буюмларининг номлари 1465 йилда Самарқандда Ишратхона вакфи тўғрисида тузилган ҳужжатда ҳам қайд қилинган. Мадрасага ҳадия этилган буюмлар рўйхатида турли қозонлар, кўзалар, мислангард, жез ҳуланча, олтин суви (зарҳал) юритилган обдаста (офтоба), кумуш бўйинли машроба, олтин суви берил-

Ган жомлар, шунингдек, кумуш қадамали ўймакор темир, жез ва мисдан ясалган фонус, мойчироф ва шамдонлар ҳамда зарҳалланган мис қандил тилга олинади. Ҳадя этилган буюмлар орасида темир оёқли мис манқал ҳам бўлган. Темурнинг буйруғи билан 1397 йилда исфахонлик уста Иззаддин Ибн Тожуддин етти хил металл қотишимаси (хафтжўш) дан катта жез қозон ва иккита шамдон ясаган. Ҳозир ушбу осори атикалар Аҳмад Яссавий макбарасининг катта зали (зиёратхонаси) да сақланмоқда.

Қайд этилган металл буюмларнинг ишланиш услублари бу давр мисгар ва чилангарилининг металлни тоблаб сугориши, эритиб ундан буюм ва асбоблар кўйиш, улар сиртини бадиий қабартма ва ўймакор нақшлар билан қоплаш ҳамда олтин ва кумуш суви юритиш каби мураккаб ишлов технологиясидан фойдаланганигини кўрсатади. 1399 – 1404 йилларда бино қилинган Бибихоним жоме масжиди эшиклари ҳам етти хил металл қотишимаси билан копланган эди.

15- асрда ҳам ҳар вактдагидек ҳукмрон табака вакилларининг қимматбаҳо зеб-зийнат буюмларига бўлган талаби катта эди. Мамлакатда осойишталиқ карор топиши билан шаҳарларда, хусусан Самарқанд ва Ҳиротда заргарлик ривож топади. Олтин, кумуш ва жез қотишималаридан турли хил зеб-зийнатлар ва қимматбаҳо буюмлар ясайдиган ва уларга нозик дид билан нафис бадиий ишлов берувчи моҳир заргарлар сони кўпаяди. Манбаларда Ҷътироф этилишича, Темур ва темурийлар саройларида гардиши олтин ва кумуш ҳошияли, ташқариси ранго-ранг товланувчи қимматба-
104

хо тошлар, дурлар ва сирли нақшлар билан копланган идишлар кўп бўлган. Бундай қимматбаҳо кўза, шоҳкоса ва патнисларнинг сирти кўпинча ўта нафис исслими ўймакор нақшлар, хушхат ёзувлар билан жило берилган. Одатда нақшинкор бадиий буюмлар бойлик ҳашамлари ҳисобланиб, улар факат мулкдор табақаларгагина мансуб эди. Юксак малакали усталар томонидан мис, жез ва кумушдан ясалган хилма-хил билакузук, зирак, булоқи ва узуклар эса меҳнаткаш аҳоли хотин-қизларининг кенг истеъмолдаги зеб-зийнат буюмлари ҳисобланарди.

Бу даврда кулолчилик ҳам ривож топиб, ҳунармандчиликнинг кўп тармоқли соҳасига айланади. Кулолчиликда коса, хум ва хумчалар, тандир каби буюмлар тайёрланарди. 14 – 15- асрларга мансуб сирланган сопол буюмлар бадиий жихатдан ранго-ранглиги, шакли ва турининг хилма-хиллиги ҳамда сифатлигиги билан ажralиб туради. Юқори сифатли кошинли сопол идиш-тovоклар пиширилган. Уларнинг аксарияти сидирға оқ сирли бўлиб, сиртига тўқ зангори ёки яшил, баъзан кора ёки қизғиш нақшлар туширилган. Бу даврнинг сирли норин товоклари, шоҳкоса, лаган ва кўзачалари, бир неча новачали мойчироқ ва шамдонлари бадиий жихатдан юксак даражада бўлган. Айни вактда сирсиз арzon идиш-тovоклар, хум ва хумчалар ҳамда болалар учун ясалган майда ўйинчоқлар меҳнат аҳлининг кенг табақаларига жуда аскотган. Булардан ташқари кулоллар сув қувурлари (гулбалар), чиғир ва чархпалак кўзачалари (дигир), кориз лағми гардиши (гёл) ва бошқа кўпгина сопол буюмлар пиширганлар. Айни вактда бинокор-

лик ашёлари ишлаб чиқарадиган кошинпазлик, парчинсозлик, ғишт ва ғишт тахталар пиширадиган кирпичпазлик ҳам ривожланди.

Бу даврда тош йўниш (сангтарош) ва унга сайқал бериб, ўймакор нақшлар ва хушхат ёзувлар битиш санъати камолотга етади. Самарқандда Бибихоним жомеъ масжиди ҳовлисида Куръонни қўйиш учун мармардан ишланган улкан лавҳ (курси), Улуғбекнинг Гўри Амирда Темур қабрига қўйдирган нефрит тоши, Шоҳизинда ва бошқа жойлардаги 15-аср га мансуб сағаналарнинг мармар тошлари ва уларга ишланган жимжимадор нақшлар, ўймакорлик билан битилган оят, марсия ва тарихлар ҳалқ хунармандларининг юксак бадиий асар намуналаридан бўлиб, уларда тош йўнувчиларнинг меҳнати ва санъати билан хаттотларнинг зўр маҳорати уйгуналашиб кетган.

Бу даврда мамлакатнинг йирик шаҳарлари ва вилоятлари, хусусан Самарқанд ва Ҳиротда қурилиш ишлари авж олиб, бинокор усталарга талаб ортди. Бинокорлар орасида мемор, муҳандис, ғишт терувчи, сувоқчи-ганчкор, ганчкор-наққош, тош йўнувчи (сангтарош) ва дурадгор (нажжор)ларнинг мавқеи ортди. Бинокор усталар касбларига кўра ғишт териб иморат қаддини бино қилувчилар банно ва парчин ва гирихлар қоплаб иморатга пардоз берувчилар устод деб юритилган.

15-асрда шишасозлик ҳам анча тарақкий қилган. Самарқандда ҳатто шишасозлар маҳалласи бўлган. Манбаларда қайд этилишича, шишадан турли шаклдаги идишлар: кўзача, қадаҳ, сиёҳдон (довот), доридон, сурмадон, тувак ва сумаклар ҳамда бошқа турли хил рўзғор буюмлари ясалган. Мухташам

бинолар ва давлатманд шаҳарлик зодагонларнинг уй-жойлари қурилишида ранги ойналардан фойдаланилган. Масалан, Ишратхона мақбарасининг дераза-панжарапарига ҳаворанг, гунафша, сарик, яшил ва қизил рангли шишелар ўрнатилган.

Бу даврда бинокорлик, тўқимачилик ва бошқа кўпгина касб-хунарларнинг ривожида ёғочсозлик муҳим аҳамият касб этган. Ёғочдан хилма-хил асбоб-ускуналар ҳамда буюмлар (тўқимачилик дастгоҳлари, икки ғилдиракли арава, эгар, ғишт ва пойабзал қолиплари, сандик, қути, бешик, беланчак, қуш қафаслари, тароқ ва ҳассалар) ясалган. Моҳир ёғочсоз усталар ёғоч ўймакорлигини такомиллаштириб, нақшинкор эшик, панжара, устун, тоқи-равоқ, болор, хонтахта, курсилар ва бошқа ашё ва жиҳозлар ясаганлар. Гўри Амир ва Шоҳизиндинг оятлар битилган нақшинкор эшиклари 15- аср халқ усталарининг ёғоч ўймакорлиги санъатидаги энг нодир намуналардан ҳисобланади. Улуғбек замонида Регистон майдонида қад кўтарган Муқаттаъ масжидининг деворидан тортиб, тоқу равоқлари-гача, устунларидан то эшик ва панжаралари-гача нақшинкор ёғочдан ишланган эди.

Самарқанд хунармандчилигида, айниқса, қофоз ишлаб чиқариш алоҳида ўрин тутган. Шаҳар яқинидаги Обираҳмат ариғи сохилида қофоз ишлаб чиқариладиган маҳсус обжувоз ва корхоналар бўлган. Бу ерда эскирган бўз кийим, латта ва мос пахталардан бўтка — қофоз хом ашёси тайёрланиб, вараклар қуйилган, сўнгра уларга сайқал берилган. Самарқанд қофози Ўрта аср Шарқи ҳаттотлари

орасида ғоят машхур бўлиб, унинг бир қисми бирмунча четроқ ўлкаларга ҳам чиқарилган.

Бу даврда тери ошлаш, чарм пишириш (чармгар, кемухтагар) касблари ҳам анча ривож топган. Чармдан енгиз камзул, пойафзал, от-улов анжомлари тикилган. Чарм буюм тиқувчилар орасида этикдўз (музадўз), маҳсидўз, кавушдўз, эгарчи (саррожон), юганчи (лажомдўз) лар каби касблар бўлган. Ҳарбий юришларга тайёргарлик пайтида чарм садоқ (ўқдон) ва камоннинг чарм ғилофлари, пиҷоқ ва қиличларнинг чарм қопланган қинларига талаб катта бўлган.

Устки кийим тиқувчилар орасида пўстин ва почапўстин тайёрлайдиган пўстиндўзлар бўлиб, улар ўз маҳсулотлари билан асосан дашт аҳолисининг эҳтиёжини қондирганлар. 15- асрда Самарқандда Тимителпакфурушон (бош кийимлар раастаси) қурилади. Бу ерда телпак, кулоҳ ва тумоқ каби бош кийимлар тикадиган савдо дўконлари жойлашган.

Демак, 15- асрда Мовароуннахр ва Хурсоннинг деярли ҳамма йирик шаҳарларида ўрта аср хунармандчилигининг барча тармоқ ва соҳалари бўйича ихтисослашган корхона, дўкон, устахона ва расталар бўлган.

Хунармандчилик маҳсулотларининг аксарияти шаҳарларнинг марказий бозори атрофида жойлашган дўконларда тайёрланиб сотилар эди. Самарқанд Чорсу бозори тевараги михчагарлик, мисгарлик, кулолчилик, сангтарошлик, маҳсидўзлик, нажжорлик, сахҳоблик, заргарлик каби дўконлар б-н ўралган эди. Бу дўконларда уй-рўзғор асбоблари, заргарлик зеб-зийнатлари, жаҳонга шухрати кетган ложувард, тилларанг, ҳаворанг бўёклар, қурол-108

аслаҳалар, жиба, совут, баргуствон (ўк ўтқазмайдиган ёпқич) каби ҳарбий анжомлар сотилар эди. Обираҳмат сувининг жувозларида тайёрланган турли нав қоғозлар билан савдо қилувчи маҳсус дўконлар ҳам мавжуд эди. Булардан ташқари Чорсуда хушхат хаттотлар, муқовасоз (саҳхоб) лар, китоб варакларига жило берувчи наққош ва лаввоҳларнинг ҳам алоҳида дўконлари бўларди. Чорсу бозори, унинг тим қилиб ёпилган марказий растаси ҳамиша гавжум эди. Савдо дўконлари турли хил матолар: карбос, катон, парча, тарғу, кирмизи духоба, дебо, атлас, фута ва бошқа анвойи газмоллар ва улардан тикилган турли-туман кийим-кечаклар билан тўла бўларди. Расталарда эса тармевалар, шириналликлар, Самарқанднинг обий, пўлатий, ширмоий, седана пайванд, заргарон, осиёй каби машҳур анвойи нонлари, зираворлари, атторлик моллари сотилар эди. Манбаларда таърифланишича, Самарқандда новвойхоналар, сомсапазлик, каллапазлик, турли хил ҳалво, парварда ва бошқа анвойи шириналликлар пиширадиган ҳалвопазлик дўконлари кўп бўлган.

Шундай қилиб, бу даврда хунармандчиликнинг асосини кундалик турмушда бевосита ишлатиладиган ва истеъмол қилинадиган моллар ишлаб чиқарувчи корхона ёки дўкон каби устахоналар ташкил этарди. Мулкий ва хукуқий жиҳатдан хунармандлар гарчи бир бутун ижтимоий табакага мансуб бўлсаларда, ҳар холда уларнинг сафи шогирдлик таълимини ўтаган турли табака фарзандлари ҳисобига тўлиб боради. Корхона бошлиғи уста деб юритилиб, унинг қўл остида бир неча ҳал-

фа, яъни ёрдамчи ва шогирдлар касб-хунар ўрганар ҳамда хунармандчилик маҳсулотлари ишлаб циқарап эдилар. Одатда шогирдлардан ёрдамчи ишчи кучи сифатида корхонадан ташқари, уй-хўжалигида ҳам кенг фойдаланиларди. Малакали усталар ҳар кимни ҳам шогирд қилиб олавермас, ёки шогирдликдан ҳалфаликка кўтармас эдилар. Масалан, ўша даврнинг таникли хаттотлари ёки накошларига, заргару зардўзларига фақат давлатмандроқ хонадонларнинг фарзандларигина шогирд бўла оларди.

Шуниси борки, хунармандлар шаҳарнинг маданиятли табақаси гурухига мансуб кишилар эди. 15 — 16- аср бошларида яшаган шоирлар, бастакор-созандалар ва муаррихларнинг бир қисми бадавлат хунармандлар ва майда савдогарлар табақасидан етишиб чиқкан эдилар. Масалан, Самарқандлик шоирлардан Жавхарий совунгарлар растасининг оқсоқоли, Мавлоно Ҳавофий тикувчи, Мавлоно Мир Арғун ҳамодўз, яъни ҷодир тикувчи, Мавлоно Қобулий ғазлфурӯш — қалава сотувчи, Мавлоно Камардўз тасма тикувчи ва Бисотий Самарқандий бўйра тўкувчи хунармандлардан бўлган.

15- асрда Темурийлар давлати Хитой, Ҳиндистон, Тибет ва бошқа қўшни мамлакатлар билан савдо алокалари олиб боради. Чет эллардан турли-туман хунармандчилик маҳсулотлари ва хом ашёлар келтириларди. Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Русия, Волга бўйи ва Сибирь билан мунтазам савдо-сотик қилинарди. Хитойдан, асосан ипак, шойи матолар, хусусан атлас ва парчалар, чинни, лаъл, гавҳар ва мушк; Ҳиндистондан нафис оқ рангли ип

матолар, нил бўёқлар, хушбўй зироварлар (мускат ёнгоғи, қалампирмунчок, долчин ва анбар); Эрондан сурп, марварид ва дурлар; Русия, Татаристон ва Сибирдан қимматбаҳо мўйна, тери ва мум олиб келинар эди. Европа мамлакатларидан Самарқандга олиб келинган моллар орасида фаранг газмоллари, мовути, черкас пичоги бўларди. Ишратхона мақбасаси вақғида Миср қатони ва Хитой духобасидан тикилган чойшаблар, мисрий салла кайд этилган.

Самарқанддан чет мамлакатларга, хусусан, Русия, Татаристон ва Сибирга, асосан арzon нархли ип матолар, духоба, шойи, қофоз, Куруқ мева, гуруч, пахта ва калава иплар чиқарилган.

Чет давлатлар билан ўзаро савдо-сотиқни кенгайтиришда Темурийларнинг кўшни мамлакатлар билан олиб борган элчилик алоқалари катта роль ўйнади. 15- асрнинг 1-чорагида Улуғбек ва Шоҳруҳ давлатлари билан Хитой ўртасида мунтазам элчилар алманиб турилди. Хитой Темурийлар билан савдо қилишдан манфаатдор эди. Мовароуннаҳр ва Хуросондан Хитойга йилки олиб кетиларди. Ҳар иккала давлат ўртасидаги савдо ва элчилик алоқалари бу даврда янада ривож топди. Деярли ҳар икки-уч йилда Самарқанд билан Ҳиротга Хитой элчилари, Хонбалиқ (Пекин) га эса Мовароуннаҳр ва Хуросон элчилари ва савдогарлари катнаб туришган. 1418 йилда Ардашер бошлиқ Шоҳруҳ элчилари Хитойда бўладилар. 1419 йилда бунга жавобан Ли ди ва Жонг ку Хитойдан Самарқанд ва Ҳиротга элчи бўлиб келадилар. Элчилар Улуғбек ва Шоҳруҳга ўзаро дўстлик муносабат-

ларини ривожлантириш хусусида таклифлар ёзилган мактуб ва катта совға-саломларни топширадилар. 1420 йилда Шоҳруҳ ва Улуғбек 530 нафардан иборат элчилик карвонини Хитойга жўнатадилар. Шоҳруҳ элчиларига Шодихожи билан амир Кўкча, Улуғбек элчиларига Султоншоҳ билан Муҳаммад бахши бошлиқ қиласидилар. Фиёсиддин Наққош котиб этиб тайинланади. Темурийларнинг элчилари Хитойда икки йилдан ортиқроқ бўлиб, 1422 йилда ўз ватанларига қайтиб келадилар.

Мовароуннахрдан Хитойга ўша замонларда икки карвон йўли орқали борилган. Биринчи йўл Тошкент, Сайрам, Еттисув ва Шарқий Туркистоннинг Турфон ва Қумул шаҳарлари орқали, иккинчи йўл Фарғона водийси орқали — Хўжанд, Кўқон, Маргилон, Андижон, Ўш шаҳарларидан ўтиб Олай водийси бўйлаб борган ва Шарқий Туркистоннинг Қошғар, Хўтон ва Ёрканд шаҳарлари орқали ўтган.

Шоҳруҳ ва Улуғбек замонида Тибет ва Ҳиндистон билан ҳам яхши қўшичилик муносабатлари ўрнатилади. 1421 йилда Тибетдан Бухоро ва Самарқандга элчилар келади. 1441 — 1442 йилларда Шоҳруҳ Ҳиндистонга Бижанагар саройига тарихчи Абдураззок Самарқандий бошчилигида элчилар юборади. У Қермон вилояти, Хўрмуз ва Форс қўлтиқлари орқали Ҳиндистонга қилган саёҳатини ёзиб колдиради.

Шуниси ҳам борки, 15- асрда, хусусан унинг биринчи ярмида мамлакатнинг иқтисодий равнақ топиши, айниқса ҳунармандчилик ва ички савдонинг ривожланиши, маълум да-

ражада шу даврда ўтказилган пул ислоҳоти билан ҳам боғлиқ эди. Маълумки, Улуғбек 1428 йилда муомаладаги фулусий пуллар ислоҳотини амалга ошириди. Аҳолини ички чакана савдо муносабатлариға кенгроқ жалб этиш мақсадида Улуғбек енгил вазнда зарб этилган ва муомалада юрган барча чақа пулларни ман этди. Эски чақаларни янгисига алмаштириб, ички савдонинг майда мис пулларга бўлган талабини қондириш учун бир вақтнинг ўзида у Бухоро, Самарқанд, Қарши, Термиз, Тошкент, Шоҳрухия ва Андижон шаҳарларида зарбхоналар ташкил этиб, бир хил вазнданги салмоқдор фулуслар зарб эттириб муомалага чиқарди. Эски чақалар кисқа вақт ичидан янги фулусларга алмаштирилиб олингач, мис пуллар зарбини марказлаштириш мақсадида бошқа шаҳардаги зарбхоналарга барҳам берилиб, факат Бухоро зарбхонаси сақлаб қолинди. Халқ ўртасида «фулуси адлия», яъни «адолатли чақа» номи билан шухрат топган бу янги мис фулуслар Мовароуннахрнинг барча шаҳар ва қишлоқларида кенг муомалага кириб, давлатнинг ички савдосини нақдина билан тўла таъмин этади. Ички чакана савдо пул муносабатларидаги танқисликни фулуснинг вазни ва қийматини ошириш билан хал этилиши, ўрта асрлар шароитида нодир ва фавқулоддаги воқеа бўлса-да, ҳарҳолда Улуғбекнинг бундай ислоҳоти мамлакатда ҳунармандчилик маҳсулотларининг ички чакана савдоси учун кенг йўл очиб берган эди. Айни вақтда Улуғбек ташки саводдан келадиган даромадни ошириш мақсадида «тамға» божини бирмунча ошириди.

Шундай қилиб, Улуғбек замонида улусда

ички ва ташқи савдонинг кенгайиши ҳуарманда мандчилик маҳсулотлари ҳажмининг ортишида ва қасб-хунар тармоқларининг ривожида асосий омиллардан бирига айланади.

ИЛМ-ФАН ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ

Амир Темур вафотидан кейин темурий шахзодалар ўртасида бошланган ўзаро курашлар ва ҳарбий юришлар мамлакатнинг ички ҳаётига салбий таъсир этса-да, бироқ Шоҳруҳ (1405 — 1447), Улуғбек (1409 — 1449), Абу-сайд (1451 — 1469) ва Султон Ҳусайн (1469—1506) хукмронлик қилган даврларда мамлакатда маълум даражада қарор тонган осоишталиқ туфайли илгаридан давом этиб келаётган анъаналар асосида илм-фан ва маданият янада жонланади.

Бу даврда Самарқандда ҳам, Ҳиротда ҳам Темур анъаналари давом этдирилиб, бу пойтахт шаҳарларда олиму фузалолар, шоиру бастакорлар, меъмору бинокорлар ва наққошу моҳир ҳуармандрарнинг каттагина гурӯҳи тўпланган эди. Мовароуннаҳрда, хусусан Самарқандда илм-фан ва санъатнинг тараққиётида замонасининг маданий мухитида тарбияланиб, ёшлигидаёқ машҳур олим сифатида шуҳрат қозонган Улуғбекнинг роли ва ҳиссаси ниҳоятда буюк бўлди. Мовароуннаҳр ва Ҳуросоннинг бой ва серқирра маданияти ва ислом дунёсининг маънавий анъаналарига суянган Улуғбек мамлакатнинг равнақи, айниқса унинг маънавий камолотида илм-фан ва санъатнинг нақадар муҳимлигини яхши тушунарди. Улуғбек мамлакатнинг сиёсий ва иқ-

тисодий ҳаётини бошқариш билан бирга илмий ишлар билан ҳам шуғулланади, олимларнинг мунозараларида фаол қатнашади. Манбаларда келтирилган маълумотларга қараганда, Улуғбек буюк мутафаккирлардан Аҳмад Фарғоний, Форобий, Мусо Хоразмий, Беруний ва Ибн Сино асарларини батафсил ўрганади. Уларнинг асарлари орқали қадимги Юнон олимлари: Афлотун (Платон), Арасту (Аристотель), Гиппарх (Гиппократ), Птоломейларнинг классик асарлари билан ҳам танишади. Улуғбек Мовароуннаҳр шаҳарларини, хусусан Самарқанд ва Бухорони илму маърифат даргоҳига айлантиришга интилади. Унинг фармони билан 1417 йилда Бухорода, 1417 — 1420 йилларда Самарқандда ва 1433 йилда Ғиждувонда мадрасалар бино қилинади. Ҳатто Бухородаги мадрасанинг дарвозасига: «Билим олиш ҳар бир мусулмон аёл ва эркакнинг бурчидир», деган калима ўйиб қўйилади. Мовароуннаҳрнинг бу учта қадимий шаҳарларида барпо этилган илмгоҳлар, хусусан Самарқанд мадрасаси замонасининг дорулфунуни эди. Ушбу мадрасаларда илоҳиёт илмлари: Қуръон, ҳадис, тафсир, фикҳ (дин ва шариат қонун-қоидлари) билан бирга риёзиёт (математика), хандаса (геометрия), илми ҳайъат (астрономия), тиббиёт (медицина), тарих, география, илми аruz (поэтика), араб тили ва морфологияси (қоғия) каби дунёвий илмлар ҳам ўқитиларди. Улуғбекнинг Самарқанддаги мадрасаси икки қаватли, эллик ҳужрали бўлган. Ҳар бир ҳужра уч хона: қазнок (омборхона), ётоқхона ва дарсхонадан иборат бўлган. Тарихий маълумотларга қараганда, мадрасада юздан ортиқ

талаба истиқомат қилган ва таълим олган. Мадрасада замонасининг иқтидорли олимларидан мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Ҳавофий етакчи мударрис бўлган. Машхур олимлардан Қозизода Румий, Гиёсулдин Жамшид Кошоний ҳамда Мирзо Улуғбекнинг ўзи ва унинг шогирди Алоуддин Али Кушчилар тури фанлардан дарс берганлар. 16- асрнинг машхур адиби Зайнуддин Восифийнинг ёзишича, 1420 йилда мадраса очилган куни биринчи дарсни Шамсуддин Муҳаммад Ҳавофий ўқиган. Дарсда олимлардан тўқсон нафари Қатнашган, лекин дарснинг маънисига Улуғбек Мирзо билан Қозизода Румийдан бошқа хеч ким тушунмаган. Айрим маълумотларга караганда, мадрасада илми ҳайъат (астрономия) дарсини Қозизода Румий ўтган. Ҳатто форс-тожик адабиётининг классикларидан бири Абдураҳмон Жомий ёшлик чогида Самарқандга келиб, Қозизода Румийдан бир неча марта астрономия фанидан сабоқ олганлиги маълум. Мадрасада камида 15 – 16 йил таҳсил кўриб, унинг дастури бўйича асосий фанларни тўла ўзлаштирган ва имтиҳонли сабоқларда ўз билимини намойиш қила олган толиби илмларга санад — шаҳодатнома ёзиб берилган, Шундай шаҳодатномалардан бири Улуғбекнинг Самарқанддаги мадрасасида қарийб ўн олти йил таҳсил кўрган балхлик Шамсуддин Муҳаммад номига ҳижрий 838 (1435) йил ражаб ойининг ўрталарида Қозизода Румий имзоси билан ёзиб берилгани маълум.

Самарқанддаги Улуғбек мадрасасида мударрислик қилган олимларнинг бир қисми тури фанлардан толибларга дарс бериш билан бирга, математика, география ва астрономия

бўйича амалий масалалар билан ҳам шуғулландилар. Расадхона қурилиб ишга тушурилгунга қадар осмон ёритқичларининг ҳолатини кузатиш ишлари маълум даражада мана шу мадрасада ва Улуғбек томонидан қурдирилган Муқаттаъ масжидида олиб борилган эди.

Улуғбек 1424 — 1428 йилларда Самарқандда ўз атрофида тўпланган олимларнинг бевосита иштироки билан шаҳар яқинидаги Обираҳмат анҳори бўйида расадхона қурдирди. Доира шаклида бино қилинган бу улкан иморатнинг айланаси 47 м, баландлиги 31 м бўлган. Бобурнинг ёзишича, расадхона уч қаватли бўлган. Бинонинг сирти кошин ва сирли парчинлар билан қопланган. Бинонинг ички қисмига судси фахрий (сектант) ишланган ва йўлаклар орқали тўрт қисмга ажратилган. Ҳар бир қисм бир неча катта зал ва майда хоналарга бўлинган. Тарихий манбалардан маълум бўлишича, бу олий иморат хоналарининг деворларида осмон гумбази, самовий жисмлар, уларнинг жойланиши ва ўзаро муносабати, сайёralарнинг орбиталари, собита (кўзгалмас) юлдузлар, ҳамда денгиз ва океанлар, тоғ ва даштлар, иқлим минтақаларига бўлинган ер кураси ва ҳоказолар тасвирланган. Хуллас, расадхона ички деворларида коиноту ер курасининг умумий манзараси тасвирланган бўлиб, шу туфайли бу мавзу маҳаллий аҳоли ўртасида «Нақши жаҳон» деб юритилган.

Расадхона қурилишида самовий ёритқичларни кузатиш ва ўрганиш борасида хизмат қилувчи унинг асосий қисми — судси фахрий қурилмаси ва уни маҳсус ўлчов асбоб-ускуналар билан жиҳозлашга алоҳида эътибор бе-

рилади. Секстант Фиёсуддин Жамшид мутасаддилигига ўрнатилади. Самарқанд секстанти ўша даврда Шарқда маълум бўлган секстантларнинг энг каттаси ҳисобланган. Али Қушчи унинг баландлигини Истамбулдаги машхур Аё София ибодатхонасининг баландлигига (қарийб 50 м) киёс қилган. Расадхона Али ибн Исо Устурлобий, Абумаҳмуд Хўжандий ва уста Иброҳим каби моҳир асбобсоз, мисгар хунармандларнинг ақлу идроки ва қўли билан ясалган зот ул-устурлаб (астролябия), зот ул-халқа, зот ул-сукбатайн (диоптр), зот аш-шуъбатайн (треквер), шомила каби зарурий астрономик ўлчов асбоблари билан жиҳозланади. Айни вактда Улугбек расадхона қошида бой кутубхона ҳам ташкил этиб, унда фаннинг деярли ҳамма соҳаларига тегишли қарийб ўн беш минг жилд китоб саклаган.

Расадхона теварагида олимлар ва хизматчилар учун катта-кичик ҳужралар қурилади. Унинг этагида эса Улугбек ўзи учун Бофимайдон ва Чиннихона чорбоғларини барпо этади.

Улугбек расадхонасиning қаерда жойлашганлиги тарихий манбаларда аниқ кўрсатилганига қарамай, афсуски уни узок вактгача топиб ўрганилмади. Расадхона асрлар давомида қаровсиз қолиб, вайронга айланган, сўнгра оддийгина тепалик манзарасини олган эди. Маҳаллий аҳоли ўртасида Нақши жаҳон номи билан машҳур бўлган бу тепаликда қазиш ишлари олиб борган археолог В. Л. Вяткин 1908 йилда Улугбек расадхонасиning харобаларини топиб, унинг секстанти ер ости қисмини ковлаб очади. Улугбек расадхонаси Мовароуннахрда ўз замонасига нисбатан мукаммал ас-

трономик асбоб ва ускуналар билан жиҳозланган олий даражадаги илмгоҳга айланган эди. Расадхонада Улуғбек билан бирга машҳур математик ва астрономлардан замондошлиари ўртасида «Афлотуни замон» фахрийномини олган Салоҳуддин Мусо ибн Муҳаммад Қозизода Румий, Ғиёсуддин Жамшид Кошоний, «ўз даврининг Птоломейн» номи билан шуҳрат қозонган Алоуддин Али ибн Муҳаммад Али Қушчи ва кўпгина бошқа олимлар илмий қузатиш ва тадқиқотлар олиб борадилар. Хуллас, Улуғбек Самарқандда бутун бир астрономия мактабини яратади.

Самарқандда Улуғбек раҳбарлигида барпо этилган бу илмий даргоҳ математика, айниқса астрономия соҳасида илмий дунёда оламшумул аҳамият касб этган натижаларга эришади. Расадхонада олиб борилган қузатиш ва тадқиқотлар туфайли 1018 событа (қўзғалмас) юлдузларнинг ўрни ва ҳолати аниқланиб, уларнинг астрономик жадвали тузилади. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари бўйлаб жойлашган 683 географик пунктларнинг Самарқанд кенглигига нисбатан координаталари белгилаб чиқилди. Улуғбек мактабининг Эришган энг муҳим ва ажойиб муваффақиятларидан бири математика фани соҳасида бўлди. Расадхона олимлари томонидан учинчи даражали алгебраик тенглама ечилиб, бир даражали ёйнинг синуси аниқланди. Ўша даврда аник фанларнинг ривожланиши ва шу фан соҳаларига оид илмий асарларнинг ёзилиши Улуғбек мактаби илмий фаолиятнинг асосий йўналишини белгилаб берди. Расадхонада олиб борилган тадқиқотларнинг натижалари асосида математика ва астрономияга оид бир қандай

ча нодир асарлар яратилди. Гарчи бу асарларнинг кўпи бизгача етиб келмаган бўлса ҳам, сақланиб қолган қўлёзмалар ўша даврда Самарқанд астрономия мактаби эришган ютуклардан ва бу илмгоҳ намояндадалири жаҳон астрономия фани ривожига кўшган улкан хиссадан гувоҳлик беради.

Самарқанд астрономия мактабининг кўзга кўринган намояндадалиридан бири Ғиёсуддин Жамшиддир. У астрономияга оид: «Зижи хоний», «Боғлар сайри» ва «Осмон нарвони», математикага бағишлиланган: «Хорда ва синуслар ҳақида рисола», «Ҳисоб калити» ва «Доира ҳақида рисола» каби асарларни ёзади. Бу борада Қозизода Румийнинг «Арифметикага оид рисола», «Астрономиянинг моҳиятига изохлар», «Шакллар асосига шарҳ» ва «Синус ҳақида рисола» асарлари, айниқса дикқатга сазовордир. Ушбу мактабнинг яна бир истеъдодли намояндаси Улуғбекнинг шогирди Али Кушчи бўлиб, у астрономия, арифметика ва алгебрага оид олтида рисоланинг муаллифидир. Самарқанд астрономия мактаби намояндадалирининг асослари ва математик жадвалларига ўша давр олимларидан Қозизода Румийнинг набираси Мирам Чалабий ва Абул Али Биржандийлар томонидан ёзилган шарҳий асарлар муҳим илмий аҳамиятга эгадир. Хуллас, Улуғбекнинг астрономия мактаби фаолиятига, хусусан унинг астрономия фанидаги назарий қарашларига баҳо берилганида шуни айтиш керакки, 15- асрда самарқандлик астрономлар ўз асарларида Птоломей системаси асосида дунёнинг маркази Ер (геоцентризм) деб кўрсатсалар-да, аммо Ернинг юмалоқлиги ва

Мирзо Улугбек.

Акмал Икромжонов чизган сурат. 1994.

унинг қуёш астрофида айланиш (гелиоцентризм)лиги улар учун ёт бўлмаган.

15- асрда аниқ фанларнинг, хусусан астрономиянинг равнақи ва Самарқанд астрономлари қозонган оламшумул муваффакиятларда, айниқса Улуғбекнинг роли ва ҳиссаси буюкдир. Илм-фанга бўлган чексиз хурмат, зўр қобилият ва илмнинг заҳматли йўлларини босиб ўтиши туфайлигина у Самарқанд астрономия мактабининг асосчиси ва раҳбари сифатида улкан муваффакиятларга эришди. Ўз устида мунтазам ишлаш ва билимларини тинмай чуқурлаштириш натижасида Улуғбек ўзининг кўпгина замондошларидан ўзиб ҳам кетди.

Самарқанд расадхонасида олиб борилган кўп йиллик тадқиқотларнинг самараси, Шарқ классик астрономиясининг назарий ва амалий масалаларини ўзида мужассамлантирган ва уни янги далил-исботлар билан бойитган шоҳ асар Улуғбекнинг «Зижи жадиди Кўрагоний» («Кўрагонийнинг янги астрономик жадвали») номли китобидир. Бу асар 1437 йилда ёзиб тугалланган бўлса ҳам унга муаллиф умрининг охирига қадар бажарилган илмий тадқиқот натижалари асосида тузатишлар ва қўшимчалар киритиб боради.

«Зижи жадиди Кўрагоний» асосан икки қисмдан: кенг муқаддима ва 1018 события юлдузларнинг ўрни ва ҳолати аниқлаб берилган жадваллардан иборат. Асарнинг бош муқаддима қисми астрономиянинг назарий масалалари, Шарқ ҳалқларидағи йил ҳисоби усуllibар, астрономиянинг амалиёти, сайёralар назарияси ҳамда астрономия ва астрология масалаларига бағишлилангандир.

«Зижи жадиди Кўрагоний»нинг иккинчи

қисми астрономия ва тригонометрияning амалий масалаларига мансуб. Асарнинг бу қисми учинчи даражали алгебраик тенглама янги оригинал услугуб билан муваффақиятли равишда ҳал қилиниб, натижада аниқлиги миллиарддан бир бўлган тўққиз хонали тригонометрик жадвал тузилган. Шуни қайд қилиш жоизки, Улуғбекнинг астрономик жадвали ўша замондаги шунга ўхшаш жадваллар орасида бекиёс даражада аниқ бўлган. Масалан, фалак ал-бурж текислигининг хатти истивога оғмалиги Улуғбек жадвалида 23 даражада 30 дақиқа 17 сонияга тенг бўлиб, ҳозирги ҳисоб бўйича у 23 даражада 30 дақиқа ва қирқ тўққиз сонияни ташкил этади. Бу икки рақамлар ўртасидаги тафовут ҳаммаси бўлиб, минус 32 сонияга тенг холос. Шунингдек, Улуғбекнинг йил ҳисобини ҳозирги аниқ ҳисоб-китобларга солиширгудек бўлсак, у бор йўғи бир минуту икки сонияга фарқ қиласди. Булар 15-аср учун ғоят юксак аниқлик бўлиб, ҳозирги замон ўлчовларига жуда яқиндир.

«Зижи жадиди Кўрагоний» дан ташқари Улуғбек «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») номли тарихий асар ҳамда мусиқа илмига бағишлиланган бешта рисола ҳам ёзган. Унинг «Тарихи арбаъ улус» асари туркийларнинг аждод ва авлодлари, мўғул қабилалари ҳамда Чингизхон вафотидан кейин ташкил топган Улуғ юрт, Жўчи, Чифатой ва Элхонийлар улусининг қисқача тарихига бағишлиланган. «Рисола дар илми мусиқа» («Мусиқа илми ҳақида рисола») асари мусиқа тарихига бағишлиниб, унда «ўн икки мақом баёни»га доир маҳсус боби ҳам бўлган. Улуғбекнинг илмий фаолиятига ва қолдирган бой илмий меросига ба-

ҳо берилганда унинг замондош ҳамкасиби Ғиё-
суддин Жамшид таърифлагандек, у Қуръон,
хадис, араб тили ва граматикаси, фикҳ, ман-
тиқ, адабиёт, мусиқа, риёзиёт ва фалакиёт илм-
ларини чуқур билган комусий олим бўлган.
Унинг илм-фан тараққиётидаги салмоқли ўр-
ни машҳур замондош олимлар Ғиёсуддин Жам-
шид, Мирон Чалабий, Давлатшоҳ Самарқанд-
ийлар тариғидан эътироф қилинган.

Ўзбек мумтоз адабиётининг асосчиси Мир
Алишер Навоий ҳам Улугбекка юксак баҳо
беради. Олам охиригача Улугбекнинг илмий
мероси юксак баҳоланишини қайд этиб, қуйи-
даги мисраларни ёзиб қолдиради:

Темурхон наслидни Султон Улгбек,
Ки олам кўрмади султон аниңдек,
Анинг абнои жинси бўлди барбод,
Ки давр аҳли биридни айтамас ёд,
Вале ул илм сори тонти чун даст,
Кўзи олинда бўлди осмон паст.
Расадким боғламиш зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Билиб бу навъ илми асмоний
Ки андин ёзди «Зижи Кўрагоний»
Қиёматга деганда аҳли айём
Ёзарлар аниңг аҳкомидин аҳком

15- асрда Мовароуннаҳр ва Хурросонда та-
рих фани ҳам кенг ривож топди. Ҳофизи Аб-
рӯ, Абдураззок Самарқандий, Мирхонд, Хон-
дамир, Исфизорий, Давлатшоҳ ва бошқа қўп-
гина тарихчилар Темурийлар давлатининг икки
пойтахти Самарқанд ва Ҳиротда яшаб ижод
қилдилар. Уларнинг асаллари Темурийлар дав-

латининг тарихига доир жуда қимматли ва нодир манбадир.

«Зубдаи тавориҳ» муаллифи Ҳофизи Абрӯ, «Матлаи съдайн ва мажмаи баҳрайн»ни ёзган Абдураззок Самарқандий ўз асарларида Темур ва Темурийлар ҳукмронлик қилган давр воқеаларини ёритдилар. Мирҳонд «Равзат усафо» ва Ҳондамир «Ҳабиб ус-сияр» китобларини ёзиб, ўз асарларининг бир қисмини Султон Ҳусайн ҳукмронлик қилган давр воқеалари баёнига бағишлидилар. Ўша давр тарихнависларидан Муинуддин Исфизорий эса Ҳирот тарихини ёзди.

15- асрда Мовароуннаҳрнинг пойтахти Самарқандда илмий тадқиқотлар олиб борган машҳур олимларнинг ижодий фаолияти, астрономия ва математика фанлари соҳасида қилган қашфиётлари, яратган нодир асарлари билан илм-фан тараққиётига қўшган хиссалирининг салмоғига қараб фикр юритилса, Улуғбекнинг астрономия мактабини ўз даврининг академияси дейиш мумкин.

Улуғбек теварагига уюшган 100 дан ортиқ олимни ўз бағрида етиштирган, номи жаҳонга машҳур Самарқанд расадхонаси шу вазифани ўтаган. «Самарқанд академияси» даставвал бундан 225 йил мұқаддам машҳур француз файласуфи, ёзувчи ва тарихчи олими Вольтер (1694 — 1778) томонидан эътироф этилган. Вольтер бу ҳақда: «Улуғбек Самарқандда бўлиб академияга асос солди, Ер курасини ўлчашга буюрди ва астрономия жадвалларини тузишда иштирок этди», деб ёзган эди. Дарҳақиқат, «Самарқанд академияси» 1010 йили Хоразмнинг қадимий пойтахти Гурганчда ташкил этилган ўзига хос академия — «Дониш-

мандлар уйи» («Маъмун академияси»)дан ке-йинги иккинчи «Дор ул-илм» эди. Бу Дор ул-илмнинг пойдевори бўлган Улуғбекнинг астрономия мактаби Ўрта асрлар мусулмон Шарқи астрономиясининг ривожига катта таъсир кўрсатди.

МЕЪМОРЧИЛИК

15- асрда Самарқанд ва Ҳиротда меъморчилик, наққошлиқ, тасвирий санъат ва адабиёт ниҳоят даражада тараққий этади. Бу иккни пойтахт шаҳарларида кўплаб ҳашаматли жамоат бинолари қад кўтаради. Темурий ҳукмдорлар орасида айниқса, Улугбек бобоси Темур каби мамлакатда қурилиш ишларига катта аҳамият беради. У ҳукмдорлик қилган даврда бир қанча масжид, мадраса, ҳонақоҳ, ҳамом, сардоба ва карvonсаройлар қурилади. Мозорот ва зиёратгоҳлар обод этилади. Аввало у Темур даврида қуриб битказилмаган талайгина биноларни итмомига етказади. Гўри Амирнинг кириш пештоқи, Шоҳизинда ансамблидаги баъзи мақбаралар, Шахрисабздаги Кўкгумбаз масжида, Яссидаги Аҳмад Ясавий қабри устига қурилган бинолар шулар жумласидандир.

Улугбек, айниқса Самарқандни обод кишишга алоҳида эътибор беради. Унинг даврида Самарқанд шаҳрининг Регистон майдони шаклланди. У қайтадан режалаштирилиб, майдонга Улугбек мадрасасидан ташқари пештоқли ва улкан гумбазли ҳонақоҳ, карvonсарой, ўймакор ёғочлардан ишланган масжиди Муқаттаъ бино қилинди. Икки юз ўн гумбазли

Кўкалдош жоме масжида қад кўтарди. Бу олий иморатлардан фақат Улуғбек мадрасасигина бизнинг давримизгача сақланган. Мадраса меъморлик жиҳатидан мусулмон Шарқида шу турдаги биноларнинг классик намунаси ҳисобланади. У икки қаватли, ҳужраларининг олд томонлари тўрт қиррали айвон. Бурчакларида дарсхоналар, ғарбий томонида эса масжид жойлашган. Иморат пештоқи шарқ томонга, Регистон майдонига қараган. Мадраса пештоқи, тўрт бурчагидаги миноралари ва деворлари нақшинкор парчин ва кошинлар билан копланган, бекиёс меъморий кўринишга эга.

Улуғбек даврида яна бир йирик меъморий мажмуа — Шоҳизинда ансамбли композицияси жиҳатидан тўла қуриб битказилди. Унинг марказий қисмдаги нақшинокр обидалар орасида айниқса, Қозизода Румий мақбараси меъморий жиҳатдан энг ажойиби ҳисобланади. У пештоқли, улкан гумбазли зиёратхонадан иборат бўлиб, кошинкор ва бекиёс жилвали ранго-ранг парчинлар билан нақшланган.

Улуғбек томонидан қурдирилган меъморий бинолар ичida тарҳи, математик ечимлари, нақш ва безаклари жиҳатидан энг нодир иншоотлардан ҳисобланган Самарқанд расадхонаси алоҳида ўринга эга. Чунки у Шарқнинг кўп асрли илму маърифат ва маданияти тарихида шухрат топган расадхоналар орасида Мовароуннаҳрда қад кўтарган якка-ю ягонадир. Шарқ мамлакатларида илму маърифатни, хусусан астрономия ва математика фанларининг ривожи йўлида расадхонанинг қўшган ҳиссаси ниҳоятда буюkdir.

Жамоат бинолари қурилиши меъморчилигида Регистон майдонида бино қилинган Мир-

зойи ҳаммоми ва карвонсаройи, «Боги майдон»да қад кўтарган «Чилсутун» («Қирк устун») ва «Чиннихона» саройлари, айниқса, дикқатга сазовор. Тиллакори мадрасаси ўрнида бўлган Мирзойи карвонсаройида кўпинча хорижий мамлакатлардан келган савдогарлар қўнишган. Бобурнинг таърифлашича, «Чилсутун» ва «Чиннихона» саройлари ниҳоятда мухташам ва қўркам бўлган. «Чилсутун» тошлардан фарш қилинган баланд тагкурси устига икки қаватли қилиб қурилган, унинг бурчакларида ички айланма зинапояли миноралари бўлган. Зинапоялар орқали саройнинг юқори қаватига чиқилган. Иккинчи қаватнинг марказида чордара услубида қурилган хонанинг тўрт тарафи ўймакор тош устунли айвон бўлган. Чордара услубида бино қилинган Чиннихона саройининг деворлари, хусусан уларнинг изора (панель) кисмлари хитойдан келтирилган рангдор ва нақшли чиннилар билан қопланган, шу сабабли бу олий иморат шу ном билан шуҳрат топган.

15- асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннаҳр ва унинг пойтахти Самарқандда ҳашаматли бинолар қуриш бирмунча чекланди. Бу даврда икки қаватли Хўжа Ахрор мадрасаси (1456), Ишратхона (1464) ва Оқсарой (1470- йиллар) мақбаралари каби иморатлар қад кўтарди.

14 — 15- аср меъморчилигида иморатларни ўзига хос янги маълум мақсадга қаратилган ечимлар асосида қуриш билан бирга, уларни безашда ҳам янги усуllар қўлланилади. Биноларнинг пештоқлари ва хоналарнинг ички деворлари қабартма ранго-ранг парчинлар, оқёки зангори ранг устига зарҳал берилган ис-

лимий нақшлар, баъзан эса эпиграфик ёзувлар билан пардозланади.

Бу давр мөймочилиги ва амалий санъатида асрий анъаналар янада такомиллаштирилиб, юкори даражали маънавиятни англатувчи ўзига хос услуб яратилади. Бу услубда бино килинган иморатлар ўзининг уйғунлиги, ритми, қисмларининг мутаносиблиги, ранг-баранглиги ва тантанали манзара кашф эттирувчи воситалари билан ажралиб туради. Дарҳақиқат, ўзининг мукаммаллиги, етук шакли нағислиги ва гўзал нақшлари билан кишини маҳлиё этувчи 14 — 15-асрлар қурилиш санъатининг ажойиб дурданалари минглаб кишилар меҳнатининг маҳсулидир. Уларда халқ ичидан етишиб чиқкан моҳир мөймор, наққош ва бинноларнинг ақл-идроқи, маҳорати ва қурилиш соҳасидаги кўп асрли тажрибаси ўз ифодасини топган. Бу мөйморий обидаларнинг муҳандису тарроҳлари гўзалликнинг объектив конунларини чуқур билганлар, ўз ижодларида даврнинг ғояси ва руҳини бера олганлар. Уларнинг мөйморий усули, накши, ўзига хос хислат ва фазилатлари бекиёс ва тақрорлан-масдир.

15-асрнинг 2-ярмида Мовароуннахрнинг маънавий ҳаётида суфийлик тариқатининг таъсири кучайиб, дунёвий илмларга деярли аҳамият берилмай, Самарқанд расадхонасиdek «Дор ул-илм» қаровсиз қолган бир пайтда Хурросон шаҳарлари, хусусан унинг пойтахти Хирот ободонлашиб, у илм-фан, адабиёт ва санъатининг марказига айланди. Ҳиротда, айниқса, Султон Ҳусайн Бойқаро (1469 — 1506) хукмронлик қилган даврда бир қанча олий иморат ва иншоотлар қад кўтаради. Ҳиротнинг обо-

донлашиши ва унда амалга оширилган қурилишларнинг аскарияти ўша вақтларда Султон Ҳусайн девонида бош вазирлик лавозимида бўлган ва ниҳоятда давлатманд Мир Алишер Навоийнинг номи билан ҳам бевосита боғлиқдир. Навоийга замондош муаррихларнинг шаходат беришича, Хурросонда, хусусан Ҳирот ва унинг булукларида Навоий ташаббуси билан уч юздан ортиқ жамоат бинолари: масжид, мадраса, мақбара, хонақоҳ, ҳаммом, шифохона, сарой, истироҳат боғлари, работ ва карвонсаройлар ҳамда суфориш иншоотларидан ариқ (канал), ҳовуз, кўприк, кориз, бандлар (сув омборлари) қурилган. Қурилишларнинг кўпине Навоийнинг бевосита ҳомийлиги билан ёки унинг маблағига амалга оширилган. Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашиди» рисоласида қайд этилишича, Алишер Навоийнинг ҳар йилги даромади ўн саккиз минг «шоҳруҳий» динорга тенг бўлган. Бу маблағнинг деярли ҳаммасини у ҳайрли ишларга, жумладан жамоат қурилишларига сарф қилган. 15-аср муаррихи Ҳондамирнинг ёзишича, Алишер Навоий ўз маблағига 52 работ, 19 ҳовуз, 16 кўприк, 9 ҳаммом ва бир қанча масжид, мадраса, хонақоҳ ва шифихоналар каби ҳайрли иморат ва иншоотлар қурдирган. Астробод шаҳрида қурилган Мир саройи ва Жоме масжиди, шунингдек Марв шаҳрида бино қилинган Ҳусравия мадрасаси шулар жумласидандир. Шу билан бирга Навоий жангу жадаллар ва зилзилалар оқибатида вайрон бўлган кўпгина жамоат биноларини қайта тиклашдек сермашақкат ишларни ҳам амалга оширади. У Ҳирот ва бошқа шаҳар-қишлоқларда 12 та масжидни қайта тузаттиради, жумладан 13-

асрда Ҳиротда бино қилинган Жоме масжи-ди, 1405 — 1418 йилларида Машҳадда қурил-ган Гавҳаршод масжиди, 11- аср бошида Гур-гон яқинида ўрнатилган Қобус минораси, 11- асрда Марв ва Ҳирот оралиғида қурилган Арслонжозиба работи ва кўпгина бошқа имо-рату иншоотлар таъмир этилади. Бинолар маж-муотининг энг кўрками ва йириги Навоий то-монидан Ҳирот яқинида бунёд этилади. На-воий вазирлик лавозимидан истеъро бергач, Ҳусайн Бойқаро унга Инжил анҳори бўйидан ер ва сув ажратиб беради. Бу ерда Навоий хов-ли жой, боғча ва катта' кутубхона бунёд эта-ди, айни пайтда бир қанча хайрли қурилиш-ларни ҳам бошлаб юборади. Қурилишнинг бош-тарҳи Навоий томонидан таклиф этилади. Би-нокорлик ишлари Ҳиротнинг моҳир меъмор, муҳандис, бинокор ва наққошлари томонидан бажарилади. Инжил бўйида ниҳоятда нақшин-кор «Ихлосия» мадрасаси, унинг қаршисида кўркам «Халосия» хонақоҳи қад кўтаради. «Қудсия» жоме масжидининг ғарбида «Ши-фоя» даволаш уйи, унинг қаршисида эса «Са-фоя» ҳаммоми, улар қошида тош ҳовуз ҳам қурилади. Мадраса ва хонақоҳларда бир неча минг киши истиқомат қилиб фан, адабиёт ва санъат билан машғул бўлган. Ҳондамирнинг ёзишича, «Халосия» хонақоҳида ҳар куни заи-фа ва мискинларни зиёфат қилиб, лазиз таом-лар билан тўйдиришган.

Янгитдан қуриладиган ҳар бир бино ёки таъмир этиладиган ҳар бир ёдгорликка мукам-мал меъморий зеб бериш учун Навоий қури-лишга ҳамма вақт кўплаб турли касбдаги би-нокор усталарни: моҳир муҳандису меъморлар, кошингарошу тоштарошлар, ўймакор наққош-

лару музахҳиблар (зарҳал тортувчи) ҳамда парчинпазларни жалб қиласар эди. Хондамирнинг «Хулосат ул-аҳбор» номли асарида ёзишича, 1498 йилда Ҳирот Жоме масжидини таъмир этиб тиклашда қарийб юзта хунарманд усталар қатнашган. Таъмирлаш ишлари бошидан охиригача бевосита Навоий бошчилигига амалга оширилган. «Кўп кунлар у этагини белига қистириб, ёлланган ишчилар сингари усталарга ғишт узатарди ва бошқа ишлар қиласарди. Тез-тез меъмор, уста ва косибларга қимматбаҳо саруполар кийдирарди ва кўп навозишиш кўрсатар ва боша инъомлар билан хушдилу хурсанд қиласарди. Шундай қилиб, уч-тўрт йиллик иш олти ой муддат ичидаги тамомланди». Навоий томонидан таъмир эттирилган Ҳирот Жоме масжиди ҳовлисининг узунлиги 114 метр, эни 84 метр бўлиб, олтида дарвозаси бўлган. Жоме масжиди ҳозир ҳам Ҳиротнинг энг гўзал обидаларидан бири.

Мовароуннахр ва Ҳурисоннинг 15-аср меъморчилиги тўғрисида сўз юритилар экан, шуни таъкидлаш жоизки, унда ҳозирги замон шаҳарсозлигига инфраструктура деб аталадиган ўйғунликка эришишга ҳаракат қилинган. Масалан, 15-асрнинг 80-йилларида Ҳирот яқинида Инжил анҳори бўйида қуриб битказилган кўркам иморатлар мажмуасида ўй-жойлардан ташқари, мадраса, хонақоҳ, шифохона, ҳаммом, ҳовузлар, савдо расталари бўлган. Дам олиш ҳиёбонлари, боғ-роғлар эса хушҳаво жойларда барпо қилиниб, уларга шаҳар меъморчилигининг таркибий қисми сифатида қаралган. Бу даврда жамоат биноларини исми жисмига монанд, маънодор, ҳамда жарангдор номлар билан аташга ҳам катта аҳамият

берилган. Шунингдек бундай номлар заруриятга қараб, абжад ҳисобида курилиш йили тарихини ҳам ифодалashi лозим бўлган. Ихлосия, Халосия, Шифоия, Сафоия, Унсия, Ҳудсия, Низомия, Ҳусравия ва Фаноия шулар жумласидандир. Масалан, Ихлосия мадрасасининг номи Навоийнинг мактабдош дўсти Султон Ҳусайн Бойқарога бўлган ихлосини, миннатдорчилигини билдиrsa, Халосия — озодлик, Шифоия — соғлик, шифо; Сафоия — поклик, софлик маъносини англатган. Ҳусравия мадрасасининг номи эса бинонинг биринчи ғиштини кўйган шаҳзода Муҳаммад Султон номини ҳамда унинг қурилиш йилини ифодалаган.

Мовароуннаҳр ва Хурсоннинг 15- аср меъморчилигида ўзининг комплекслигига ва бажарган вазифаси жиҳатидан жамоат бинолари орасида шифохона ва ҳаммоллар алоҳида ўрин тутади. Бундай бинолар Ўрта ва Яқин Шарқда 8—9- асрлардаёқ қад кўтариб, 15- асрда Самарқанд, Бухоро, Гурганч, Марв, Ҳирот, Ғазна, Рай, Ҳамадон ва Исфихон каби Шарқнинг нуфузли шаҳарларида кенг тарқалган эди.

15- асрда меъморчиликнинг бу соҳасида илк ўрта асрлар анъаналари янада ривожлантирилди. Ҳирот шаҳрида шундай шифохоналардан бири Султон Абусайднинг (1439—1469) катта хотини Милкат оғо томонидан қурдирилди. Унга Ҳиротнинг етук табибларидан Мавлоно Дарвишали мутасадди қилиб тайинланиб, барча муолажа ишлари унга топширилган эди. Бундай жамоат шифохонаси «Дор уш-шифо» (Даволаш уйи) номи билан юритилиб, уларга замонасининг билимдон табиблари беморларни даволаганлар. Дор уш-шифода маҳсус дориҳоналар бўлиб, уларда дорипазлар бемор-

лар учун дори-дармонлар тайёрлаб берганлар.

Хондамирнинг таърифлашича, Инжил соҳилида қурдирилган «Шифоия» шифохонаси «Ихлосия» мадрасасининг рўпарасида жойлашган бўлиб, гумбази нақшинкор мовий кошинлар билан қопланган. Деворлари қизил ғиштдан терилган. Ҳовлисида сарховуз бўлиб, саҳнидан майин тоғ шабадаси мутассил эсиб турган. «Шифоия» шифохонали табобат илмгоҳи тарзида бўлиб, унда табиб ва ҳакимлар беморларни даволашдан ташқари табобат илми билан ҳам шуғулланганлар.

Алишер Навоийнинг инояти билан ўша даврда етишиб чиқкан Ғиёсуддин Муҳаммад, Низомуддин Абдулхай, Дарвишали, Муҳаммад Юсуф, Абдулхай Туний, Муҳаммад Муъин, Хутбуддин Одам каби машҳур табиблар «Шифоия» да узок вақт фаолият кўрсатганлар.

Бу даврда Ҳирот Дор уш-шифоси, айникса, каҳҳоллари (кўз касалликлари табиблари) ғоят шухрат топади. Бир сафар ҳатто Ҳўжа Аҳрорнинг Навоийга ёзган маҳсус мактуби билан Мавлоно Фазлуллоҳ даволаниш учун Самарқанддан Ҳиротга юборилади. Ҳўжа Аҳрор касал бўлганида эса Навоий фармонига биноан Низомуддин Абдулхай табиб Самарқандга келади. Шубҳасиз, Ҳиротнинг 15-аср табиб ва ҳакимлари табобат соҳасида кўплаб илмий китоб ва рисолалар ёзганлар. Навоийнинг табобат илмига раҳнамолиги туфайли Ҳиротда Дор уш-шифо очилади. Унда машҳур табиблар фаолият кўрсатиб, тиб илми ривожига ўз ҳиссаларини қўшадилар. Эътиборли томони шуки, шифохонада даволаш ва даволаниш учун барча шароитлар мавжуд бўлиб, беморларга дори-дармонлар, кундалик нонуш-

та ва тушлик овқатлар муҳайё этилганди. Навоийнинг вафотигача унинг тарбиясида 12 мингга яқин мадраса толиби, шоир, олим, музаҳшиб, мусаввир ва заргарлар, дурадгор ва бинокор усталар камол топадилар.

Халқ саломатлиги йўлида қайғурган Навоий Хирот ва унинг атрофида, Шифоия, Зиёратгоҳ, Дараи Занг, Тувурчи, Чилдухтарон, Тарноб, Панждех, Файзобод, Саъдобод каби бир канча ҳаммом ҳам қурдиради.

Навоийнинг режаси ва тарҳи билан бино қилинган йирик меъморий мукаммал мажмуулар, унинг ташаббуси билан қурилган катта-кичик иншоотлар улуғ шоирнинг меъморчилик санъати бобида ҳам бой билимга эга бўлганлигидан гувоҳлик беради. Меъморий жиҳатдан бекаму қўст қурилган ҳар бир бинони Навоий оддийгина бошпана эмас, балки ўзининг жозибаси билан кишиларга ором ва эстетик завқ берувчи санъат асари деб ҳисоблаган. Ўзининг бундай фикрини у:

Тарих қилса муҳандиси моҳир.
Ҳар замон ўзга шакл этар зоҳир.
Ҳар киши ғолиб ўлса савдоси.
Дафъи савдо қилур тамошаси.

мисраларида ифодалаган. Навоийнинг меъморчилик ва санъат соҳасида етарли билимга ва юксак бадиий тасаввурга эгаёқани, санъатга бўлган ихлосу эътиқоди, шавку завқи туфайли у асарларида яратган қаҳрамонларини кўпинча моҳир мусаввир, уста бинокор, қўли гул наққош, зукко меъмор қиёфасида тасвирлайди. Навоий Шарқ меъморчилиги ва мусаввирлиги анъаналари тарихининг зўр билимдони

эканини нафақат ўзи яратган образлар мисолида, балки ҳаётий фаолиятида ҳам чукур намойиш эта олди.

15- асрнинг маданий ҳаётида истироҳат боғлари ташкил этиш санъати ҳам диққатга сазовордир Самарқанд. Бухоро, Марв, Ҳирот каби йирик шаҳарлар атрофида гўзал оромгоҳлар барпо этилади. Бу даврда ҳам сайдроҳ боғлар асрий анъаналарга асосан икки хил усулда: чорбоғ ва қўриқхона тарзида ташкил этилади. Чорбоғлар тархи мутаносиблик (симметрия) асосида тўғри геометрик шакллардан тузилган тартибли гулзор ва мевазорлардан иборат бўлиб, қўриқхоналар табиатнинг хушманзара бағрида барпо этилган.

Истироҳат боғлари гулзорлар билан ўралган баланд сарой ва нақшинкор шиййонлар, уларга элтувчи серсоя сўлим хиёбонлар, зилол сувли ариқлар, марказида гирди ва ичи тоштахталар билан фарш этилган ҳамда атрофига ғужум ва мажнунтоллар ўтқазилган тўртёки саккиз бурчакли ҳовузлардан иборат бўлган. Бундай истироҳат боғларини ўз кўзи билан кўрган Хондамир «бу шарофатли жой нафис безаклар ва гаройиб ихтиrolар билан ораста қилингандир», деб таърифлаган. Шубҳасиз, бундай таъриф Ҳиротнинг энг йирик истироҳат боғи «Боғи Жаҳонаро» манзарасида ўз ифодасини топган эди. Боғи Жаҳонаронинг умумий майдони қарийб бир квадрат километрга тенг бўлиб, боғда олди гулзор, атрофи мевали ва манзарали дараҳтлар билан ўралган баланд саройдан ташқари Чорбоғ ва Чорчаман ҳамда хиёбон кўринишида ташқил этилган тўртта боғ, улар ўртасидаги кенг ҳовузнинг тўрт томонига қурилган тўртта нақшин-

кор шийпон ва камонда нишонга ўқ узиб машқ ва мусобақа қилишга мўлжалланган маҳсус бинот— садоқхона (тир) жойлашган эди.

КИТОБ САНЬЯТИ

15- асрда Ҳиротда меъморчилик билан бир каторда китобат санъати, яъни қўлёзма асарларни кўчириб ёзиш ва у билан боғлиқ бўлган ҳаттотлик, мусавирлик, лаввоҳлик (лавҳа чизиш) ва сахҳофлик (муқавасозлик) санъати ҳам юксак даражада эди. Китобат санъатнинг маълум бир соҳасига айланиб, нафис китоб бу санъатнинг нодир ва бебаҳо асари ҳисобланарди. Бу давр нафис китоб ва ҳаттотлик санъати тараққиётида янги бир босқич бўлиб, шу соҳанинг моҳир санъаткорларини яратди. Босмахона ва китоб нашр этиш ҳали вужудга келмаган ўша замонда китоб яратиш ва унинг нусҳаларини қўлёзма шаклида қўпайтириш кўп меҳнат ва малака талаб қилган. Айниқса нафис китоб яратиш ўта мураккаб ва жуда машакқатли бир жараён бўлиб, у қофозрез (қофоз тайёрловчи), ҳаттот, мусавир, лаввоҳ, сахҳоф (сахифаловчи-муқовачи) каби бир неча хил мутахассисларнинг меҳнати ва малақаси б-н боғлиқ эди. Ҳар бир китоб қофозидан тортиб муқовасигача, сиёҳидан то бўёкларию зарҳалигача маълум усул, режа ва қоида асосида тайёрланар эди, ҳатто китобдан хушбўй ҳид анқиб туриши учун баъзан сиёҳга гулоб ёки ғандар қўшиларди. Ҳаттотлик маҳсус касб, ўта нозик ва ўзига хос санъат ҳисобланарди. Етук ҳаттот бўлиб танилиш учун узок вақт сабр-матонат ва иштиёқ билан машқ қилиш,

захмат чекиш лозим эди.⁵Хаттот мукаммал саводли, бадиий диди баланд, ижодкор киши бўлиши лозим бўлган. Ҳар бир хаттотнинг ўз услуби бўлиб, улар устоздан шогирдга ўтар, анъанафар давом эттирилар ва такомиллаштирилиб борилади.

Бир неча касб-хунар соҳибининг узок ва мешақкатли меҳнати билан бунёдга келган нафис китоб жуда оз нусҳада бўлиб, у ниҳоятда қиммат бўлар эди. Бундай китоблар кўпинча подшоҳ, руҳоний, амир ва давлатманд амалдор кишиларнинг буюртмаси билан ишланар ва маҳсус китобхоналарда, ҳатто хазиналарда қимматбаҳо мулк сифатида сакланар эди. Нафис китоб ва хаттотлик санъати 14—15- асрларда янги тараққиёт босқичига кўтарилид. Машҳур хаттот Мирали Табризий (1330—1404) настаълиқ деб номланган янги услубдаги хатни яратди. Бу услуг хатти куфий, хатти шикаста, насх ва бошқа услубдаги дастхатлар ўрнини эгаллади. Настаълиқ услуги айниқса Султонали Машҳадий бошлиқ Ҳирот хаттотлари фаолияти билан кенг тарқалади ва ўз тақомилининг юксак босқичига кўтарилид. «Хатти Ҳиротий» деб шухрат топган бу услуг бир қанча Шарқ ўлкаларида асрлар давомида етакчи услуг бўлиб қолади.

15—16- асрларда бир қанча истеъдодли хаттот, мусаввир, лаввоҳ ва саҳҳофлар етишди. Абдураҳмон Хоразмий, Султонали Машҳадий, Султонали Хандон, Мирали Қилқалам, Ҳалвоий, Рафиқий ва бошқалар шулар жумласидандир. Ҳирот хаттотларига устозлик қилиб, китобот санъати равнақига улкан ҳиссасини кўшган хушнавис хаттотлардан бири Султонали Машҳадий (1432—1520) эди. У Низомий,

Аттор, Ҳофиз, Саъдий, Ҳусрав Деҳлавий, Жомий, Навоий, Ҳусайнний (Ҳусайн Бойқаро) ва бошқа муаллифларнинг асарларини кўчиради. Султонали томонидан кўчирилган 50 дан зиёд китоб ва қўпгина қитъалар бизнинг давримизгача етиб келган. Султонали ўймакорлик санъатида ҳам моҳир бўлган. У Ҳусайн Бойқаронинг «Боги жаҳоноро» боғидаги сарой ва бошқа биноларнинг деворларига ўйиб битиклар ёзган. Ҳусайн Бойқаро қабр тошидаги лавҳа ҳам Султонали томонидан ўйиб битилган. Ҳаттотлик санъати турлари ҳақида маҳсус рисола ҳам ёзган. Китобат санъатида Хирот ҳаттотлари орасида хушнависликда пешқадамлиги, яратган қўпгина нафис китоблари ва етиштирган шогирдлари туфайли Султонали Машҳадий «Қиблат ул-куттоб» («Котиблар қибласи») ва «Султон ул-хаттотин» («Ҳаттотлар султони») номлари билан шуҳрат топади.

Бу даврда Темурий ҳукмдорлар девонхоналари қошида, хусусан Самарқанд ва Хиротда маҳсус сарой қутубхоналари ташкил этилганди. Бундай кутубхоналар ўрта асрнинг ўзига хос ҳунармандчилик корхонаси бўлиб, уларда қўлёзма асарларни тўплаш ва саклаш билан бирга, улардан нусхалар кўчириш, турли манзарали ранго-ранг тасвир ва нақшинкор лавҳалар билан саҳифаларни безаш ҳамда мувковалаш каби китобсозлик билан боғлиқ бўлган бир қанча амалий ишлар бажарилган. Бундай сарой кутубхоналарининг бошлиqlари кутубхона доруғаси ёки китобдор аталиб, унинг қўл остида кўплаб хушнавис ҳаттот, қўли гул наққошу мусавиirlар, моҳир лаввоҳу саҳҳоблар китоб яратишга оид турли буюртмаларни

бажарганлар. Масалан, 15 асрнинг 1- ярмида Хиротда Улуғбекнинг укаси Бойсунқур кутубхонасида қирқта хаттот ва бир қанча наққош қўлёзма асарлардан нусхалар кўчириш ва уларни безаш билан банд бўлган. 1424 — 29- йилларда шу кутубхона бошлиғи Жаъфар Бойсунқурий томонидан Абулқосим Фирдавсийнинг машхур «Шоҳнома» поэмаси кўчиртирилиб, у 20 та турли мазмундаги рангдор миниатюралар билан безатилган.

15- асрнинг 2- ярмида Хиротда китобат санъати янада ривож топади. Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий сарой кутубхонасини нодир асарлар билан бойитишга ғоят ғамхўрлик киладилар. Навоийнинг укаси Дарвешали девонхона кутубхонасининг доруғаси этиб тайинланади. У кутубхонага Хиротнинг кўплаб хушнавис котиби-хаттотларини ва моҳир наққошу мусаввирларини тўплайди. Хиротнинг машхур хаттотларидан Султонали Машҳадий ва Рафиқий (Мирали котиб)лар Султон Ҳусайн ва Алишер Навоий буюртмалари билан кўплаб китобларни кўчириб, нусхаларини кўпайтирадилар. Бобурнинг ёзишича, биргина Султонали Ҳусайн Бойқаро учун ҳар куни 30 байтни ва Навоий учун 20 байтни китобга кўчирап экан. Рафиқий ҳам ўрта асрнинг бу бекиёс нозик санъати соҳасида шухрат қозонган эди.

ТАСВИРИЙ САНЪАТ

15—16- аср бошларида тасвирий санъат соҳасида улкан муваффақиятларга эришилади. Беҳзод, Мирак Наққош, Косимали, Маҳмуд

Музаҳҳиб, Ҳожи Муҳаммад Наққош ва Шоҳмузаффар каби муйқалам соҳиблари етишади. Бизгача сақланиб қолган тасвирий санъат обидалари ва ёзма манбалар Мовароуннаҳр ва Ҳурросон тасвирий санъатининг ўзига хос услугини, мусаввирлар ижодиётининг ҳаёлий мавҳумликдан ҳаётийликка, реалистик тасвирга томон ривожланиб борганини қўрсатади. Бу жиҳатдан, айниқса. Беҳзод асос солган Ҳирот мусаввирлик мактаби улкан ютуқларга эришади. Бу давр тасвирий санъати обидалари ўзининг мавзуи ва воқеийлигига қараб портретлар, ҳаётий лавҳалар, табиат манзаралари, бино ва бадиий асарларга ишланган тасвирлардан иборат бўлган. Буюк сиймолар қиёфаси тасвирлари орасида Жомий, Навоий, Абдулло Хотифий, Беҳзод, Ҳусайн Бойкаро, Бобур, Шайбонийхон ва бошқаларнинг портретлари бизгача сақланиб қолган. Мусаввирлар бу тарихий шахсларнинг ташқи қиёфасини аниқроқ ва мукаммалроқ тасвирлашга, айрим ҳолларда, ҳатто уларнинг маънавий дунёсини очишга интилганлар. Бу жиҳатдан айниқса Навоий портретлари диққат-эътиборга моликдир. Масалан, машҳур рассом Маҳмуд Музаҳҳиб томонидан чизилган Навоий тасвирида шоир ҳассага таянган, унинг қомати бирмунча буҷчайган, қарашларида ҳам хорғинлик аломатлари, ҳам улуғворлик ва олижаноблик қўзга яққол ташланиб туради.

Ҳаёт лавҳаларига бағишлиланган тасвирий санъат асарлари ўз мазмуни ва мавзуи, услуги ва бадиийлиги билан ҳам ниҳоятда қимматлидир. Беҳзод ва бошқа мусаввирлар ўрта асрлар мұхитининг бир қанча ҳаётий манзараларини моҳирлик билан тасвирлашга муваффак

бўлганлар. Масалан, Беҳзоднинг бино қурилишига бағишланган бир тасвирида кўпдан-кўп қурувчи-бинокор, дурадгор, тоштарошловчилар, арава ва филга ортиб келтирилаётган қурилиш материаллари, белига қилич тақсан ва говрон кўтариб қурувчиларга ўшқираётган кутвол — қурилиш бошлиғи тасвирангандан.

Замондошлари томонидан Монийи соний (Иккинчи Моний), кейинги давр олимлари томонидан «Шарқ Рафаэли» деб улуғланган Қамолуддин Беҳзод 15- аср тасвирий санъатининг улуг намояндасидир. У мусаввирликда Ҳирот мактаби деб номланган янги бир ижодий услубнинг асосчиси бўлди ва устоз санъаткор сифатида Мовароуннаҳр, Эрон, Озарбайжон ва бошқа ўлкалар тасвирий санъатининг тараққиётига самарали таъсир этди. Беҳзод мусаввирлик санъатининг жиҳатлари кўп бўлиб, унинг мўйқалами билан чизилган тасвирлар ўзининг нафислиги, руҳий ва жисмоний ҳолатларнинг уйғунлиги, ёрқинлиги ва бўёқлари нинг жозибадорлиги жиҳатидан Шарқ мусаввирлик санъатида алоҳида ўринга эгадир. Беҳзод ижоди хилма-хил мазмунга эга бўлиб, у тарихий сиймолар (Хусайн Бойқаро, Шайбонийхон, Алишер Навоий) портретларидан тортиб, то хукмдорнинг сержило саройларидағи қабул маросимлари-ю, жанг майдони манзараларигача ҳаққоний ва таъсирли қилиб бера олган. Айниқса, Дехлавийнинг «Лайли ва Мажнун» асарига бағишланган лирик манзаралар ёки Шарофуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асари учун чизилган жанг майдонидаги шиддатли маҳораба тасвир этилган миниатюралар ниҳоятда жозибадор ва таъсирчандир. Хуллас, тасвирий санъат асарлари китобда хаттотлар-

нинг ҳуснихати, муқовасоз ва зарҳалчилар-нинг санъати билан уйғунлашиб, ғоят кўркам бир тусга киради.

Буларнинг барчаси санъат турлари билан бадиий адабиётнинг ўзаро узвий алоқада равнақ топганини, бири иккинчисига самарали таъсир этганини кўрсатади.

МУСИҚА

14—15- асрлар Ўрта Осиё халқларининг мусиқа санъати тараққиётида янги ва баракали бир босқич бўлди. Бу даврда янги куй ва қўшиқлар, чолғу асбоблари ва мусиқа назариясига доир нодир асарлар яратилди. Жуда кўп маҳоратли созандачилар, бастакорлар ва ҳофизлар етишади. Абдуқодир Найий, Қулмуҳаммад Шайхий, Хусайн Удий, Шоҳқули Фижжакий, Қосим Раббоний, Дарвеш Аҳмад Конуний, Хожа Юсуф Андижоний, Устод Шодий, Нажмуддин Кавкабий ва бошқалар шулар жумласидандир. Омилкор мусиқачилар билан бир қаторда Улуғбек, Навоий, Жомий ва Биноий каби мутафаккир ва шоирлар ҳам мусиқа соҳаси билан шуғулланиб, унинг ривожига маълум ҳисса қўшадилар. Масалан, Улуғбек «булужий», «шодиёна», «аҳлоқий», «табризий», «усули равон» ва «усули отлиғ» куйларини, Навоий «Исфаҳоний» қуйини ижод қиласидилар. Жомий ва Биноийлар мусиқа назариясига доир асар яратадилар.

Мусиқа санъати аҳлларининг ижодий фаолияти билан 9—12- асрларда вужудга келган дувоздах (ўн икки) мақом куйи бу даврда янги тараққиёт поғонасига кўтарилади, такомил-

лашади ва янги куйлар билан бойийди. Демак, мусиқа санъати ҳам 14—15- асрларда санъатнинг бошқа турлари ва поэзия билан узвий алоқада ривожланди. Моҳир санъаткор-машшоқлар, бастакор ва ҳофизлар етишади. Нодир ва бебаҳо санъат асарлари вужудга келади.

АДАБИЁТ

14- асрнинг 2- ярми ва 15- аср Ўрта Осиё халқлари адабиёти тараққиётида янги ва жуда сермаҳсул давр бўлди. Бу даврда адабиёт бадиий услуб жиҳатидан такомиллашди, янги поғонага кўтарилиди. Насрда ҳам, назмда ҳам кўплаб нодир бадиий ва лирик асарлар яратилди. Туркий ва форс тилларида ижод қилувчи шоирлар ўргасида ўзаро алоқа ва ҳамкорлик кенгайди. Ўзбек таржима адабиёти вужудга келди. Бадиий адабиётнинг ўсиши билан узвий боғланган ҳолда адабиётшунослик ҳам тараққий этди, бу соҳага оид илмий асарлар яратилди.

Бу даврда замонасининг истеъдодли ва етук шоирлари ва адилари Қутб, Сайфи Сароий, Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Амирий, Яқиний, Атоий, Саккокий, Лутфий, Бобур, Муҳаммад Солих ва бошқалар яшаб ижод қиладилар. Дурбек томонидан қайта ишланган «Юсуф ва Зулайҳо» достони, тошкентлик шоир Атоийнинг девони, Лутфийнинг «Зафарнома» ва «Гул ва наврӯз» поэмалари бадиий адабиётнинг ўша даврда яратилган дурдоналариdir. Ўзбек шоирлари ичida Лутфий (1366—1465) алоҳида ўрин тутади. Навоийга қадар ўзбек шеърия-

тида Лутфий даражасига етадиган шоир ўтмаган. У биргина туркий тилида асарлар яратиб қолмади, балки форс тилида ҳам қасидалар ёзди. Лутфий ижодида ҳақиқат ва адолатни севиш, шафқат ва муруватли бўлишни тарғиб қилиш, илм ва санъатни севиш каби тоялар катта жой олган.

Бу давр бадиий адабиёти тараққиётида форс-тожик шоири Абдурраҳмон Жомий (1414—1492) ҳамда ўзбек классик адабий тилининг асосчиси ва ўзбек классик адабиётининг сардори Алишер Навоийнинг ҳиссалари фоят буюkdir. Лирика соҳасида Саъдий, Хофиз ва Камол Ҳўжандий қаторида турган Жомий жуда сермаҳсул олим ва истеъододли адаб эди. Қарийб ярим аср давом этган ижодиётида у фан ва адабиётнинг турли масалаларига оид 99 та асар ёзди. У 15- аср адабиётида мавжуд бўлган деярли барча жанрларда асарлар яратди, ўзидан олдинги улуғ сўз санъаткорларининг анъаналарини давом эттириди ва ривожлантириди, бадиий юксак асарлари билан дунё адабиёти хазинасига ўлмас обидалар қўшиди. Жомийнинг энг йирик ва машҳур асари етти достондан иборат «Ҳафт авранг», шунингдек «Баҳористон» ва «Хирадномаи Искандар» асарлари фалсафий дидактик ва аҳлоқий-таълимий мазмунга эга. «Хираднома»сида у деспотизм, зулм, очкўзлик ва қизғанчиқликни қоралайди, меҳнатсеварлик, инсонпарварликни, кишиларнинг хукуқий тенглигини тараннум қиласи, ижтимоий адолат, кишилар ўртасида ўзаро ёрдам ва ҳамкорлик ҳакида, тенглик тўғрисида орзу қиласи.

Абдурраҳмон Жомий улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг замондоши,

устози ва дўсти эди. Бу икки мутафаккирнинг дўстлиги ва ҳамкорлиги ўзбек ва тожик халқлари дўстлиги ва ҳамкорлигининг ёрқин тимсолидир. Инсон ва унинг баҳт-саодати учун, маданият, илм-фан, санъат ва адабиётнинг равнақи учун кураш бу икки буюк сиймони бирбирига яқинлаштирган эди. Навоий Жомийни устоз, буюк сўз санъаткори деб билди, у билан ҳамкорлик қилди, унга бағишлаб «Ҳамсаи ул-мутаҳайирин» («Беш ҳайрат») асарини яратди. «Тухфат ул-афкор» («Фикрлар совғаси») асарини унга атади. Асарларида уни таъриф ва тавсиф этиб, юксак баҳо берди. Худди шунингдек, Жомий ҳам Навоийни буюк сўз санъаткори сифатида тақдирлаб, унга юксак баҳо берди. Жомий ҳам бир неча асарларини Навоийга бағишлади.

15- аср бадиий адабиёти равнақида ўзбек халқининг улуғ фарзанди, буюк шоир, олим, мутафаккир Алишер Навоийнинг ҳиссаси ғоят буюқдир.

Навоий бутун фаолияти ва ижодиётини инсоннинг баҳт-саодати учун курашга, халқнинг осойишталигига, ўзаро урушларнинг олдини олишга, ободончилик ишларига, илм-фан, санъат ва адабиёт тараққиётига бағишлади. У улуғ инсонпарвар, дошишман, давлат арбоби, ўзбек адабий тилига асос солган ва ўзбек класик адабиётини янги тараққиёт поғонасига кўтарган буюк сўз санъаткори, истеъдодли қомусий олим бўлиб етишади. У даврининг маданий ҳайтига раҳнамо, илм-фан, санъат ва адабиёт ахларига ҳомий, кўплаб шогирдлар етиштирган устоз бўлди. Навоий тил, адабиёт, мусиқа, тарих, фалсафа, астрономия, тарбия назарияси соҳасида жуда кўп қимматли илмий

асарлар, ўттиздан ортиқ, йирик бадий асар ёзи. «Ҳамса», «Ҳазойин ул-маоний», «Махбуб ул-қулуб», «Лисон ут-тайр» шулар жумласидандир. Навоий «Фоний» тахаллуси билан форс тилида ҳам ижод қилиб, «Девони Фоний», «Ҳасби ҳол», «Тухфат ул-афкор» каби лирик асарлар яратди.

Навоий асарларида муҳаббат ва садоқат, дўстлик ва қардошлиқ, адолат ва тинчлик зўр маҳорат билан тараннум этилади. У одамларни инсонга муҳаббатли бўлишга даъват этди, меҳнатни улуғлади. Шоир одамларни фанни эгаллашга, билимларни ўзлаштиришга чақирди, саводли бўлишнинг амалий аҳамиятини уқтирди. Навоий ғаразли мақсадларни кўзлайдиган амалдор ва руҳонийларни қаттиқ қоралади ва уларнинг ўз мансабларини сунистеъмол қилишларини лаънатлади.

Навоий тарихни билишнинг аҳамияти айниқса катта эканини уқдириб, одамларни тарихни ўрганишга даъват этди. Унинг фикрича, тарих фани шоҳлар, хукмдорларнинг таржимаи ҳолини ёзиш эмас, балки мамлакат тарихини ўрганиши керак. У салтанатни нималар ҳалок қилишини ва нималар фаровонликка олиб келишини, қандай ишлар туфайли мамлакат обод бўлишини, қандай ишлар сабабли мамлакат таназзулга юз тутишини, қандай ишлар туфайли мамлакат маъмур бўлишигини, қандай ишлар ҳалққа фароғат ва баҳт келтиришини тарих кўрсатиб бериши лозим деб хисоблади.

Навоий таъкидлашича, ҳалқнинг фаровонлиги, давлатнинг равнақи деҳконлар ва косибларнинг оғир ва машақкатли меҳнати натижаларига боғлиқ. Шу сабабли уларни хур-

матлаб, меҳнатини ардоқлаш лозим. Навоий шоҳ, бек ва бошқа амалдорларнинг ҳуарманд-косибларга, дехқонларга зулм ўтказишларига қарши чиқади. Навоий одамларни инсофли, олийҳиммат, меҳнатсевар бўлишга даъват этди, жаҳондаги барча маъмурчиликнинг манбай меҳнат деб, уни мақтади.

Навоийнинг хушхулк, одобли ва тарбияли бўлиш тўғрисидаги фикрлари, айникса, қимматлидир. У тарбияли бўлишни юксак ва олижаноб фазилатлардан бири деб ҳисоблаб, одамларни хушмуомала, хушфеъл бўлишга чақиради. Шоир юксак аҳлоқий сифатларни адолат, инсонпарварлик, одамларга меҳрибон бўлиш билан чамбарчас боғлаб, адолат ёрдамида мамлакатни обод қилиш мумкинлигини, ҳар бир киши ўзининг хулқи ва одоби билан одамларни хурсанд қилиши лозимлигини уқтириб ўтади.

Хуллас, ўзбек ҳалқининг улуғ шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ўзининг фаолияти ва ижодиёти ҳамда бебаҳо асарларида кўтарган ўта инсонпарвар ғоялари билан жаҳон адабиётининг буюк санъаткорлари қаторидан ўзининг муносиб ўрнини эгаллади. Унинг номи ва мероси Гомер ва Данте, Рудакий ва Фирдавсий, Низомий ва Шота Руставели, Саъдий ва Жомий, Шекспир ва Бальзак, Пушкин ва Толстой, Рабинранат Тагор ва Лу Син каби улкан мутаффакирларининг номи ва меросидек агадийдир.

МУҲИМ ВОҚЕАЛАР, ТАРИХИЙ ШАҲСЛАР САНАСИ

Амир Темур ибн Тўрғай Баходир — давлат арбоби ва буюк саркарда	1336. 09. 04 1405. 18. 02.
Сабзаворда сарбадорлар ҳаракатининг бошланиши	1337
Важухуддин Масъуд бошлиқ сарбадорлар ҳукумати тузилиши	1338
Амир Темур — Кеш (Шахри-сабз) ҳокими	1361
Амир Темур билан Амир Хусайннинг Туглуқ Темурга қарши иттифоки	1361
Амир Темур ва Амир Хусайннинг Илёсхўжа билан тўқнашуви («Жангли лой»)	1365
Мўғул хони Илёсхўжанинг Самарқандни қамал килиши	1365
Самарқандда Мавлонзода ва Абу Бакр Кулуйинаддоф бошчилигида сарбадорлар қўзғолони	1365
Амир Хусайн — Мовароуннахр ҳокими	1366

Амир Ҳусайн томонидан сарбадорлар раҳбарларининг катл этилиши	1366
Амир Темурнинг Амир Ҳусайнинг га қарши кураши	1366 — 1370
Амир Темур — Мовароуннахр амири	1370
Амир Темурнинг Олтин Ўрда ва Хоразмга юришлари	1372 — 1375
Амир Темурнинг «Уч йиллик юришлари» (Эрон, Кавказорти)	1386 — 1388
Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг Ўрта Осиёдан қувиб чиқарилиши	1388
Амир Темурнинг «Беш йиллик юришлари»	1392 — 1396
Амир Темурнинг Ҳиндистонни забт этиши	1398
Амир Темурнинг «Етти йиллик юришлари»	1399 — 1404
Амир Темур билан Йилдирим Боязид тўқнашуви (Анқара ёнидаги жанг)	1402

Темурийлар давлати тепасида:

Шоҳруҳ ибн Темур	(1409 — 1447)
Улугбек ибн Шоҳруҳ	(1447 — 1449)

Абу Саид ибн Султон Мұхаммад	(1458 — 1469)
М о в а р о у н на х р д а (п о й т а х т и С а м а р қ а н д)	
Ҳалил Султон	(1405 — 1409)
Улуғбек	(1409 — 1449)
Абдулатиф	(1449 — 1450)
Абдуллоҳ Мирзо	(1450 — 1451)
Абу Саид ибн Султон Мұхаммад	(1451 — 1469)
Султон Аҳмад ибн Абу Саид	(1469 — 1494)
Султон Маҳмуд ибн Абу Саид	(1494 — 1498)
Султон Али ибн Султон Маҳмуд	(1498 — 1500)
Ҳурросонда (п о й т а х т и Ҳирот) :	
Шоҳруҳ	(1396 — 1447)
Улуғбек	(1447 — 1449)
Абулқосим Бобур	(1449 — 1457)
Абу Саид ибн Султон Мұхаммад	(1458 — 1469)
Султон Маҳмуд ибн Абулқосим Бобур	(1457 — 1459)
Султон Ҳусайн ибн Мирзо Мансур бинни Мирзо Бойкаро	(1470 — 1506)
Бадиуззамон ибн Султон Ҳусайн	(1506 — 1507)

Хиротда Шоҳруҳ номига хутба ўқилиши	1405 йил 1 март
Самарқандда Ҳалил Султон таҳтни эгаллаши	1405 йил 18 март
Хоразмни Идиқу Ўзбек босиб олиши	1406
Шоҳруҳ ва Ҳалил Султон тўқнашувлари	1406 — 1409
Ҳалил Султоннинг амир Худайдод Ҳусайнга асир тушиши	1409 йил 30 март
Шоҳруҳнинг Самарқандни олиши, Улуғбек Мовароуннаҳр таҳтига ўтириши	1409 йил май
Улуғбекнинг Оқ Ўрдага юриши ва Шарқий Туркистонни қўшиб олиши	1416
Самарқандда Улуғбек томонидан «Дор ул-илм» — Самарқанд академиясига асос солиниши	1429
Улуғбекнинг ўлдирилиши	1449 йил 27 октябрь
Абдуллатифнинг қатл этилиши	1450
Ҳусайн Бойқаро Ҳурросон таҳтини эгаллаши	1470
Алишер Навоий вазир лавозимида	1472 — 1476

Бобур Заҳриддин Муҳаммад— темурий ҳукмдорларининг сўнгги намояндаларидан би- ри, подшоҳ, шоир	1483 — 1530
Мирзо Умаршайх вафоти ва Бобурнинг Фарғона тахти- га ўтириши	1494
Бобурнинг Самарқандга юриш- лари	1497 — 1500
Бобур Қобул ҳукмдори	1504
Бобурнинг И smoил Сафовий билин иттифоқи ва Самар- қандни сўнгги бор ишғол қилиши	1510
Бобурнинг Шайбоний Убай- дулла Султондан мағлу- бияти	1512
Бобурнинг Ҳиндистонга юри- ши (Дехли яқинидаги По- нипат жангиги)	1526
Абулхайрхоннинг кўчманчи ўз- беклар давлатига асос со- лиши	15- аср ўрталари
Абулхайрхоннинг Сирдарё бў- йидаги бир қанча шаҳар ва қалъаларни босиб олиши	1446 — 1448
Абулхайрхон вафоти ва кўч- манчи ўзбеклар давлати- нинг қулаши	1468
Муҳаммад Шайбонийхон то- монидан кўчманчи ўзбек- лар давлати тикланиши	1480 — 1485
Шайбонийхоннинг Самарқанд- ни олиши	1500

* *

*

Шаҳрисабзда Оқсаройнинг қурилиши	14- аср охири 15- асрнинг боши
Туркистонда Аҳмад Яссавий макбараси қурилиши	14- аср охири 15- аср боши
Самарқандда Бибихоним масжиди қурилиши	1399 — 1404
Бухорода Улуғбек мадрасаси қурилиши	1417
Самарқандда Улуғбек мадрасаси қурилиши	1417 — 1420
Фиждувонда Улуғбек мадрасаси қурилиши	1432 — 1433
Шаҳрисабзда Кўкгумбаз масжиди қурилиши	1435
Улуғбек расадхонасининг қуриб битказилиши	1424 — 1429
Улуғбекнинг «Зижи жадиди Кўрагоний» асари битилиши	1437

* *

*

Козизода Румий Салоҳуддин
Мусо ибн Мухаммад ибн
Махмуд — математик ва
астроном

1360 — 1437

Шарафуддин Али Яздий — та-
рихчи ва шоир, «Зафарно-
ма» (1419 — 25) муаллифи

? — 1454

Ибн Арабшоҳ Шиҳобуддин Ах-
мад ибн Муҳаммад ибн Аб-
дуллоҳ ибн Иброҳим—араб
тариҳчиси. «Темур ҳақида-
ги хабарларда тақдир ажо-
йиботлари» асари машҳур

1388 — 1450

Клавихо Рун Гонзалес — ис-
пан сайди, Амир Темур са-
ройига эҷчилар бошлиғи си-
фатида келган. «Буюк Тे-
мур тарихи» асарининг му-
аллифи

? — 1412

Улуғбек Муҳаммад Тўргай —
Мовароуниаҳр ва Ҳуросон
хукмдори, буюк олим, маъ-
рифатпарвар

1394 — 1449

Али Кушчи Алоуддин Али ибн
Муҳаммад — машҳур аст-
роном, математик

1403 — 1474

Алишер Навоий — ўзбек ҳал-
қининг улуғ шоири ва му-
тафаккири, жаҳон адабиё-
тининг буюк сиймоларидан

1441 — 1501

Навоийнинг «Ҳамса» асари битилиши	1483 — 1485
Навоийнинг «Ҳазоин ул-Маоний» асарига тартиб берилиши	1491 — 1496
Ҳусайн Бойқаро Ҳусайн ибн Мирзо Мансур бинни Мирзо Бойқаро—Хуросон ҳукмдори, ўзбек шоири (таяхаллуси — Ҳусайнний).	1438 — 1506
Коший Ғиёсуддин Жамшид ибн Масъуд—Ўрта осиёлик машҳур математик ва астроном	— 1430
Мавлоно Лутфий — «форсий ва туркийда назири йўқ» шоир (Навоий сўзи) ўз замонининг «малик ул-каломи»	1366 — 1465
Абдурраҳмон Жомий - форстоҗик шоири, файласуф, нақшбандийлик тариқатининг йирик вакили	1414 — 1492
Абулфазл Самарқандий Абулфазл Муҳаммад ибн Абдужалил ибн Абдумалик ибн Али ибн Ҳайдар — таржиғимон ва тарихнавис олим	12- аср
Абдурраззок Самарқандий—тарихчи	1413 — 1482

Хўжа Ахрор Хўжа Убайдул- лоҳ — шайх, нақшбандий- лик тариқати раҳнамолари- дан. Ўз замонида «валий» деб эътироф этилган	1404 — 1490
Беҳзод Қамолиддун — машҳур мусаввир	1455 — 1535

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Мовароуннахрдаги сиёсий парокандалик ва сарбадорлар харакати	7
Темур давлатининг ташкил топиши ва унинг ҳарбий юришлари	13
Соҳибқирон давлатининг ички ҳаёти. Ҳарбий ислохот .	33
Самарқанд — марказлашган давлат пойтахти	46
Европа давлатлари билан элчилик алоқалари	55
Темурийлар ва Улуғбек давлати	63
Темурийлар давлатининг инкирози	76
Темурийлар даврида хўжалик ва ер эгалиги	87
Хунармандчилик, савдо ва пул муносабатлари	99
Илм-фан ва маданий ҳаёт	114
Меъморчилик	126
Китоб санъати	137
Тасвирий санъат	140
Мусика	143
Адабиёт	144
Мухим воқеалар, тарихий шахслар санаси	149

А. Р. АХМЕДОВ

ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР САЛТАНАТИ

Комуслар йони таҳририяти

Ташкент - 1994

Теринга берилган оғизи
Босинга рус тилинда № 07, 94.
Коғоз бинимислиги
Шартни бергенни
Нашриёт хисоби таҳсилоти
Тиражи 25 000
Буюртма № 496
Баҳоси шартиноме берсанда

Комуслар Йони таҳририяти. Тошкент, 700121, Навоий қў-
чи, 30 уй